

DET KGL. NORSKE VIDENSKABERS SELSKAB, MUSEET

rapport

ARKEOLOGISK SERIE 1981:3

ÅRSHEFTE 1980



Universitetet i Trondheim

DET KGL. NORSKE VIDENSKABERS SELSKAB, MUSEET
RAPPORT ARKEOLOGISK SERIE 1981:3.

ÅRSHEFTE 1980

KURT ALTERSKJÆR

KARI STØREN BINNS

KRISTIAN PETTERSEN

KALLE SOGNNES

LARS F. STENVIK

BIRGITTA WIK

K.Norske Vidensk.Selsk.Mus.Rapp. A 1981:3.

Alterskjær, Kurt, Binns, Kari Støren, Pettersen, Kristian,
Sognnes, Kalle, Stenvik, Lars F., Wik, Birgitta: Årshefte 1980.

N-7000 Trondheim februar 1981. 600 ekspl. ISBN 82-7126-243-2.
ISSN 0332-8546

A B S T R A C T S

Alterskjær, Kurt: Ancient monuments at Kuløy.

The area of Kuløy, Smøla, Møre og Romsdal contains a large number of ancient monuments of various types. The article gives some general reflections on these monuments.

Binns, Kari Støren: Investigations on a demolished grave field at Nisja in Sunndalen.

Problems and methods in connection with the excavation of a partly demolished grave field dated to the Early Iron Age at Nisja, Sunndalen, are discussed. Apart from cairns, revealing a burial custom of very modest cremation graves, coal pits and ploughmarks were excavated.

Pettersen, Kristian: The long barrow at Heståsen, Sømna, Nordland.

From the starting point of a huge long barrow in Nordland the author deals with the problem: Does long barrows generally contain burials in boat? It is shown that in Northern Norway no real affinity between form and contents can be observed.

Sognnes, Kalle: Preserving of rock art, a report.

In order to get a survey of condition and possible damages of the rock art of Norway, ca. 65 localities in Trøndelag have been investigated. A program for further work in field and museum is sketched.

Sognnes, Kalle: Orientation on rock art localities in Stjørdal.

The author presents a method for documentation of orientation and inclination on rock art surfaces. Results from investigations in Stjørdal, Nord-Trøndelag are discussed.

Stenvik, Lars F.: Archaeological investigations in watercourses protected for 10 years against hydroelectric development.

The article is a short presentation of the background, methods used in the investigation and reflections on the representativity of the data.

Wik, Birgitta: *Some problems in connection with registration of farm mounds in the south and mid parts of Helgeland.*

The author gives a survey of the so far known farmmounds in the south and the mid parts of Helgeland. Some problems connection with the identification of the farmmounds are discussed, in particular the relation between farmmounds and the places where the older common farm habitation were concentrated.

Kurt, Alterskjær, Kari Støren Binns, Kristian Pettersen, Kalle Sognes, Lars F. Stenvik, Birgitta Wik, University of Trondheim, DKNVS Museum, Archaeological Department, N-7000 Trondheim.

I N N H O L D

Alterskjær, Kurt	: Fornminner på Kuløy	s. 7
Binns, Kari Støren	: Undersøkelse av et gravfelt på Nisja i Sunndal. Problem- stillinger, utgravningsmetoder og foreløpige resultater	s. 18
Pettersen, Kristian	: Langhaugen på Heståsen i Sømna, Nordland. Noen refleksjoner omkring et imponerende forn- minne og en vrangforestilling	s. 30
Sognnes, Kalle	: Prosjekt sikring av Bergkunst. Rapport for årene 1976-1980	s. 37
Sognnes, Kalle	: Orientering og helning på bergkunstlokaliteter i Stjørdal	s. 49
Stenvik, Lars F.	: Arkeologiske registreringer i de 10-års vernede vassdrag ..	s. 59
Wik, Birgitta	: Noen problemer i forbindelse med registrering av gårds- hauger på Sør- og Midt-Helge- land	s. 72

FORNMINNER PÅ KULØY

av Kurt Alterskjær



I Smølas forhistorie er det knapt noe område som påkaller slik oppmerksomhet som Kuløy. I første rekke knytter interessen seg til den kjente runesteinen som på en så forunderlig måte ligger i grenseland mellom hedendom og kristendom.

Men Kuløy er så meget mer. Antagelig dekker øyas fornminner alle de forhistoriske tidsperioder fra steinalder til vikingetid.

Mindre geografiske områder som viser relativt stor grad av kontinuitet gjennom forhistorien er ikke uvanlig. Det som imidlertid gjør Kuløy spesiell er flere særegne minnesmerker, og dernest at området kan fremvise et uvanlig høyt antall godt bevarte fornminner.

I funnmateriale og antall registrerte enheter er steinalderen blant de dårligste representerte perioder. Fornminner fra steinalderen hører imidlertid til de grupper som er absolutt vanskeligst å påvise.

Kuløy har til dels mange urørte områder som erfaringsmessig kan ha vært utnyttet av steinalderens mennesker. Systematisk undersøkelse av disse områder kan gi

ny og verdifull viten om menneskers tilhold i området.

De fleste funn av steinalderkarakter er kommet inn til Museet omkring 1910.

Fra Museets tilvekster kan vi hente følgende opplysninger:

- "9481 Nedre del af en skafthuløkse af sten, antagelig af en med R. 32 nærstaaende form. Brækket nederst ved skafthullet, saa at kun en smal rest af dettes rende sees i bruddet; hullet har været boret fra begge sider. Eggen paa midten adskillig afstødt og forvitret. Stykket er 7 cm langt, eggen 4 cm bred.
- 9482 Skiveskraber af flint, rundagtig med et udspring til den ene kant, saa at den har etslags raa skeform. Temmelig grovt tilhugget egg, maaske ogsaa noget beskadiget.
- 9483 3 skiver nærmende sig til skivespalterform, der kan være brugt som skrabere; eggene tildels af utseende beskadigede. Et par smaa tvilvsomme skrabere. - Tvilvsom tveregget (skraaegget) pilespids, som ogsaa kan være en tilfældig afsplintring.
- 9484 Omtr. 50 stkr. flint, som vel maa ansees som affald.
- 9481-84 f. mellem Kuli og Kulihaug paa Kuliø i Edø, paa en høide af kun 14-20 m o.h.
- 9485 Flekkeskraber af sortagtig klar flint, 4 cm lang, ikke meget over 1 cm bred, udbuet, vel retoucheret egg i den ene ende. - Et lidet stk. af en smal flekke (flekkespalter) af hvid god flint, som paa den ene, mindre tydeligt, paa den anden side har en fint retoucheret egg. Det er utvilvsomt et stk. af en flekkeskraber med egg om enden og nedover siderne. 4 mindre stkr. som maa regnes som affald. F. paa Kuli i Edø, i VNV for gaarden i "betydelig større høide" end frg.fund."

Senere er det bare gjort ett funn av steinalderkarakter på Kuløy. Det skjedde i 1962 da en 12,7 cm lang dolk av gråbrun flint ble funnet under potetopptaking ca. 100 m øst for fjøset på gården. Muligens ligger dette funnstedet i nærheten av det tidligere omtalte funnsted "mellem Kuli og Kulihaug".

Deler av det forannevnte materiale kan klart tilskrives menneskelig tilhold under yngre steinalder.



Røys ved Kuliskaget på sørvest-siden av Kuløy. Foto: A.Kjersheim.

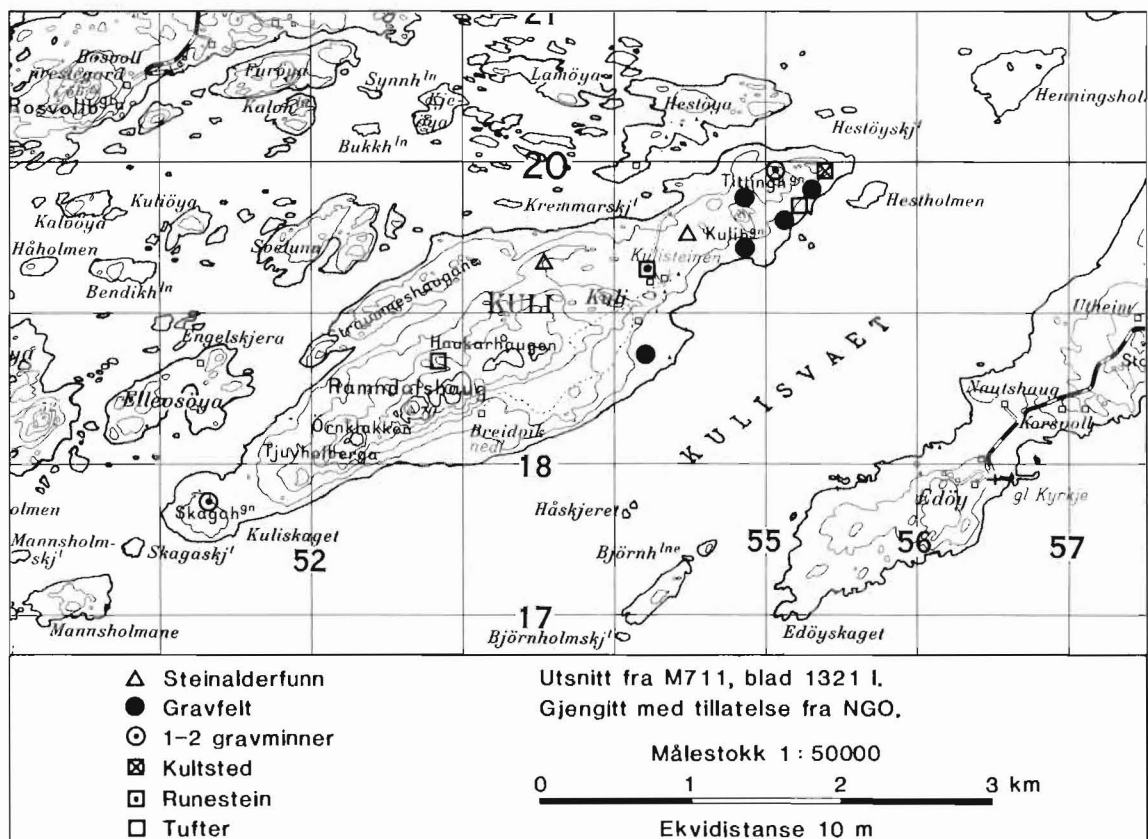
Bronsealderens fornminner er i antall få sammenlignet med øvrige tids-perioder i Norge.

Dog utmerker disse ofte seg ved sin størrelse og beliggenhet. Dominerende storrøyser ut mot ferdselsveier, først og fremst seilingsleder, tilskrives ofte bronsealderen. En del av disse tilhører utvilsomt denne periode, mens mange er betydelig yngre, kanskje fra vikingetiden. Kuløy har ingen sikre fornminner fra bronsealderen. Et par røyser på sørvestsiden ved Kuliskaget har "bronsealderens beliggenhet", skjønt størrelsen er noe beskjedne. En lignende røys finner vi også oppe i høyden på nordøstsiden. Dette er antagelig stedets eneste fornminner som kan minne om bronsealderen.

De tidligste faser av jernalderen er tradisjonelt svært vanskelig å påvise. Funntomheten i førromersk jernalder er et reelt problem, men betyr lite for forståelsen av kulturutviklingen i mange områder, deriblant Kuløy. Vi har kjennskap til at kulturgrupper preget av stein-

alderteknologi mange steder opptrer gjennom hele bronsealder og betydelig opp i jernalder.

Enkelte grupper har hatt tilhold i huler og hellere. Fra omkringliggende områder kjenner vi sikkert til slikt tilhold ved Kristiansund, på Tustna og på Hitra. Vi må derfor kunne slutte forholdsvis sikkert at jernalderteknologien møtte steinalderteknologien da den først kom til Kuløy.



Oversikt over Kuløy (Kuli) med fornminneområdene inntegnet.

Fra jernalderen forøvrig synes gravminnene å være mange og gravfeltene forholdsvis store, særlig på øyas sørøstside.

Foruten de 3 tidligere omtalte røyser i høyereliggende områder med mulig kulturtilhørighet til bronsealder, ligger de fleste haugene og røysene på strandbredden ut mot Kulisvaet. Dog ligger et felt med ca. 20 lave, små røyser på en nordvendt slette like opp mot Kulihaugen. Disse røysene er lite iøynefallende og er nylig påvist for første gang. Fornminnene på strandbredden viser en betydelig variasjon i størrelse og utseende. En del framstår som rene hauger, andre er rene røyser,

og atter andre sterkt steinblandede hauger. Av form er de fleste runde, men også langhauger med antydning til fotgrøft fins.

Av de runde er mange høge, spesielt enkelte røyser lengst i øst. Et interessant trekk er imidlertid flere helt lave, runde steinpakninger som er svært vanskelig å påvise og avgrense. Disse ser ut til å danne en gruppe for seg.

Når det gjelder dateringen av de enkelte gravminnene er det sparsomme funn og kun en undersøkelse vi kan holde oss til. Funnene fra denne undersøkelsen er kommet inn til Universitetets Oldsaksamling, Oslo, og tilvekstført der. Fra denne tilveksten kan vi hente disse opplysningene:

"Et Øxeblad, en 5½" lang firkantet Fil, Stykker af et tveegget Sværd, en Spydspids og et Sigdblade af Jern fra yngre Jernalder; en Naal af Bronze, 4" lang, med en i den ene Ende hængende bevægelig Ring af 1" Tverrmaal, og Brudstykke af 1 eller 2 Brynestene. Fundet 1870 af Adjunkt B.E.Bendixen ved Udgravning af den sydligste af de mange Grave, som findes paa Østsiden af Kulø i Ædø Pgd., Romsdals Amt. Det var en rund Røs af 29 Fods Tverrmaal; omtrent i Midten, dog noget nærmere den vestre Kant, laa paa et Fladerum af 2-3 Alen spredt Kul, Stumper af brændte Ben og et Lag af Aske, og derimellem de anførte Oldsager."

Fra disse opplysninger er det umulig å avgjøre sikkert hvilken røys som er undersøkt. Funnene forteller oss imidlertid at gravfeltet har vært i bruk i vikingetiden. Dessverre har vi ikke flere funn å datere gravminnene ut fra.

Gravminnenes sterkt varierte form og til dels klart adskilte beliggenhet gir oss rimelig grunn til å anta en betydelig spredning i tid. Det er generelt vanskelig å trekke sikre slutninger om datering ut fra gravminnenes størrelse og form. I dette tilfelle er også mange sterkt overvokst og kan vanskelig bedømmes.

En del av de store røysene og langhaugene må uten tvil tidsplasseres i den yngre delen av jernalderen. Denne datering undersøttes da også av deres lave beliggenhet i forhold til sjøen. I de tidligste deler av jernalderen var disse landarealene enda ikke hevet opp fra havet, og derfor ikke tilgjengelig.

Mellom gravfeltene på sørøstsiden fins også formasjoner som må opp-

fattes som hustufter. Tuftene avgrenses ved "steinstrenger" og svak antydning til veggvoller. Foruten disse tuftene finner vi i det indre av øya, noe vest for Rønningen, en samling groper som kan være tufter. Området synes å ha en strategisk beliggenhet i det absolutt høyeste området av øya, og med godt utsyn spesielt mot vest. Disse gropene kan ikke knyttes til nærliggende kjente gravminner, og deres alder er høyst uklar. Om det virkelig er tufter er foreløpig ikke godtgjort. En avklaring kan kanskje oppnås ved en grundig undersøkelse.

Groper av ukjent opprinnelse er forøvrig iaktatt øst for Kulihaugen. Inntil haugfoten ligger også steinformasjoner av uviss alder og opprinnelse.

Av andre klare formasjoner kan nevnes en steinlagt sti ved Rønningen, også denne av uviss alder.



Mulig kultsted på nordøstsiden av Kuløy. I bakgrunnen sees Tittinghaugen. Foto: A.Kjersheim.

På østspissen av øya, nært opptil flere storrøyser, ligger en haugformasjon med en stor stein i midten.

Formasjonen kan forklares som et noe spesielt gravminne, en særlig heder til en framtreddende person.

Denne forklaringen føles ikke umiddelbart helt dekkende. Tanken om steinen som et hedensk alter eller tingsted dukker uvilkårlig opp. Vi skal være forsiktige med å trekke slutninger på grunnlag av et slikt inntrykk. Det er dessuten litt lettvint å nytte kultiske forklaringer der hvor kunnskapene ikke strekker til.

Faktum er likevel at haugen, foruten den sentralt plasserte steinen, også skiller seg klart fra de øvrige fornminner ved sin lave og sammensatte utforming. Et annet interessant trekk er en markert forsenkning som omgir steinen. Dette kan være en konstruksjonsmessig detalj, men kan også skyldes sterk bruk av området f.eks. i sermoniell sammenheng. Haugen og et mindre område omkring synes å ha en steinsatt avgrensning.

Med sikkerhet bør vi kunne si at Kuløybeboerne i hedensk tid har hatt behov for å dyrke sine guder i forskjellige sammenheng. Dette har skjedd alene eller i fellesskap med beboerne på de omkringliggende øyene.



Kultstedet har en fri beliggenhet ut mot sjøen og omkringliggende øyer. I bakgrunnen til høyre ligger Edøy. Foto: A.Kjersheim.

Kultsteder knyttes ofte naturlig til gravplasser og lett synlige steder. Området ytterst på Kuløy har både nær tilknytning til et gravfelt og en sentral beliggenhet ut mot Kulisvaet, mot Edøy og mot de omkringliggende øyer. Mon ikke dette spesielle fornminne likevel er et kultsted?

Det best kjente og kanskje mest interessante fornminne, er runesteinen fra Kuli. Best kjent og mest interessant fordi den så direkte forteller noe om fortid og samtid. Steinen førte en skiftende tilværelse gjennom 1800-tallet, inntil den kom til Museet i Trondheim i 1913.

Tradisjonelt ble steinen oppfattet som en bauta med en korsformed innhugging på ene breidsiden. Korset er 65 cm høgt.

Riktignok ble runelignende innrissinger iaktatt på ene tverrsiden på et tidlig tidspunkt, men disse ble bl.a. i et brev fra B.E.Bendixen til O.Rygh i 1869 avvist:

"Stenen har ikke Runer, men i den ene smale side omtrent midt paa den er i begge Rande opover flere smaa Streger, som synes at være huggede, og hvoraf enkelte have en fjærn Lighed med Runer. Dette har vel givet Anledning til Fortællingen. Under disse streger fandtes to smaa rettvinklede Kors. Man skulde næsten tro, at det var Efterligning af en Indskrivt."

Først på midten av 1950-tallet ble runene identifisert og innskripsjonen tolket. Dessverre var øverste del av steinen slått av en eller annen gang på 1800-tallet, slik at deler av innskripsjonen synes å mangle. Den gjennværende del kan imidlertid tydes slik:

"Tore og Hallvard reiste denne steinen etter ...
tolv vintre hadde kristendommen vært i Norge,..."

Innskriften bør etter dette kunne dateres til begynnelsen av 1000-tallet. Ut fra foreliggende opplysninger antas steinen å ha stått like ved det nåværende tunet på Kuligården.

B.E.Bendixen skrev blant annet: "... , den havde tidligere staaet paa den slette Mark øst for og tæt ved Husene,..."

Idag er en kopi av steinen reist like ved tunet.

Kulisteinen står helt klart i en brytningstid mellom hedendom og kristendom. Innskripsjonen vitner om en ny tid i emning, skjønt den har ikke helt klart å bryte de gamle tradisjoner. I alle fall er bautasteiner med

eller oftest uten runer, et velkjent monument på jernalderens gravfelter, et sentralt trekk i hedensk gravskikk. Fra gravfeltene på Kuløy kjennes en liten reist stein, en mulig bauta. Denne viser at skikken har vært kjent også her.



Reist stein (bauta) på en overgrodd røys. Bakenfor sees to store langhauger. Foto: A.Kjersheim.

Innskripsjonen, eller snarere de deler som mangler gir grunn til spekulasjoner om hvem steinen er reist etter.

Sannsynligvis er det en nær slekting eller forbundsfelle som er hedret. Uansett så hadde denne personen sine røtter i hedensk tid. Han har da også i beste hedensk tradisjon fått et kristent ettermæle.

Steinens opprinnelige plassering synes sikker ut fra de tidligste opplysninger. Dette reiser spørsmålet om når gravfeltet og/eller gården ble flyttet fra sin posisjon lenger øst på øya. Idag kjennes ingen graver i umiddelbar nærhet av gårdstunet. Mulige bygningsrester eller tufter som kan føres tilbake til denne periode er heller ikke påvist. Sannsynligheten er imidlertid stor for at nyere bebyggelse står på noenlunde samme sted, og at de tidlige bygningsrester derfor ikke er bevart.

Fornminnene på Kuløy ligger idag stort sett slik de har ligget gjennom århundrer. Riktignok har mange tydelige plyndringsspor, men for de fleste er skadene forholdsvis små og bevaringsgraden svært god.

I mange områder er idag et sterkt utbyggingspress den største truselen mot våre kulturminner. En høy grad av mekanisering og effektivisering i landbruket har øket presset på urørte jordarealer. Behovet for nye industriarealer, boligområder og bedre kommunikasjoner øker presset i stadig nye områder.

Kuløy har til nå unngått dette presset og de medfølgende skadevirkninger. Enkeltpersoner på stedet viser da også en levende interesse for og ønske om å bevare forfedrenes kulturarv på en best mulig måte. Dette har fram til idag gitt oss et uvanlig godt bevart kulturmiljø uten forstyrrende og reduserende inngrep.

Men utviklingen presser på også her. Behovet for bedre kommunikasjon må imøtekommes for å styrke utkantområdene. Pågående planlegging av veganlegg tvers over Kuløy vil gripe forstyrrende inn i et særegent kulturlandskap. Praktisk sett kan nok de enkelte fornminner bevares, men vegen blir liggende som et fremmedelement i dette landskapet. Anleggsvirksomheten medfører også klare ulemper og behovet for inngrep utenom veglinjen kan lett gjøre ubotelig skade på områdets egenart.

Med veg følger også flere mennesker og et øket press på arealene. Muligheten for at flere vil kunne oppleve dette kulturmiljøet er selvfølgelig positiv.

Likevel er spørsmålet om området i framtiden vil kunne stå imot de negative sidene i dette presset, og tåle den merbelastning som vil komme.

LITTERATUR

- Birkeli, F. Den eldste norske Kristendom-hist. og Kulisteinen.
Tidskrift f. teol. og kirke 4, 1960.
- Farbregd, O. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab, Museet,
Antikvarisk avd. Tilvekst 1973.
- Koht, H. Nye historiske runeinnskrifter.
N.Hist.T. b.38, 1958.
- Olsen, M.(A.Liestøl) Norges innskrifter med de yngre runer b.4, 1957.
- Rygh, K. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1910.
Videnskabsselskabets Oldsagsamlings Tilvekst i 1910.
- Rygh, O. Universitetets Oldsaksamling, Tilvekst 1871.

UNDERSØKELSE AV ET RASERT GRAVFELT PÅ NISJA I SUNNDAL. PROBLEMSTILLINGER, UTGRAVNINGSMETODER OG FORELØPIGE RESULTATER.

av Kari Støren Binns.

Museet fikk i juli 1972 melding om at en del gravhauger var skadd ved nydyrking på gården Nisja nedre, ca. 20 km øst for Sunndalsøra. Ca. 4/5 av et gravfelt som dekket et område på bortimot 4 mål var blitt berørt. Gravrøysene var utplanert og jevnet med shovel. Ødeleggelsene var likevel ikke så omfattende at feltet måtte betraktes som totalskadd, og dyrkingsarbeidet ble stanset i påvente av nærmere undersøkelse fra museet. Av ulike grunner ble ikke denne påbegynt før i 1979. I 1980 ble den på det nærmeste avsluttet.¹⁰

Gravfeltet ligger på den laveste og nordvestligste delen av et dyrkingsfelt på ca. 24 mål, på en klart avgrenset elveterrasse på S-siden av elven Driva. Terrassen ligger ca. 140 m o.h. og 60 m over dalbunnen, tett oppunder en bratt dalside som stiger opp til fjellområder på 11-1200 m o.h.

Før dyrkingen tok til har det etter alt å dømme vært få inngrep i området. I gammel tid skal det ha stått en høyløe på stedet, og i siste del av forrige århundre var det en hamnehage her. Det vokste da til med en del einer og senere ble noe furu plantet på stedet (Seljedal 1965:108).

Gravfeltet ble besøkt av Lossius i 1876 og han beskriver det slik: "Paa en "løkke" ovenfor gaarden ligger 10-12 lave hauger, regelmessige ordnede i rekker, muligens har der ogsaa vært flere, da der er temmelig langt mellom hver haug, og der findes flere fordybninger mellom disse; en del af hjellen, hvorpaa de ligger, blev dessuten revet bort under den store flom i 1789." (Lossius 1877:121). Museets folk kunne under sin befaring i 1972 observere 15-20 runde samlinger av stein som lå utoverrotet i et forholdsvis steinfritt jordsmonn. Diameteren kunne være fra 5-12 m, og høyden på haugene var ifølge shovelføreren rundt 0,2 m. I 1979 var feltet helt overgrodd med gress og bjørkekratt, og det var svært vanskelig å identifisere de ødelagte røysene.

En nøye saumfaring av området resulterte i at 7 sikre og 15 usikre gravrøys ble identifisert. De fleste lå i den østlige og minst berørte delen av feltet (fig. 1). Det var ganske lett å fastslå grensen mellom omrotet og ikke omrotet område; og den viste at det omrotede området omfattet et areal på rundt 3500 m², det urørte ca. 700 m². Tross denne tilstanden kunne det tenkes at nedre deler av kulturlaget i det forstyrrede området var intakt, og at muligheten for å finne rester av røys og eventuelle flatmarksgraver fortsatt var til stede.

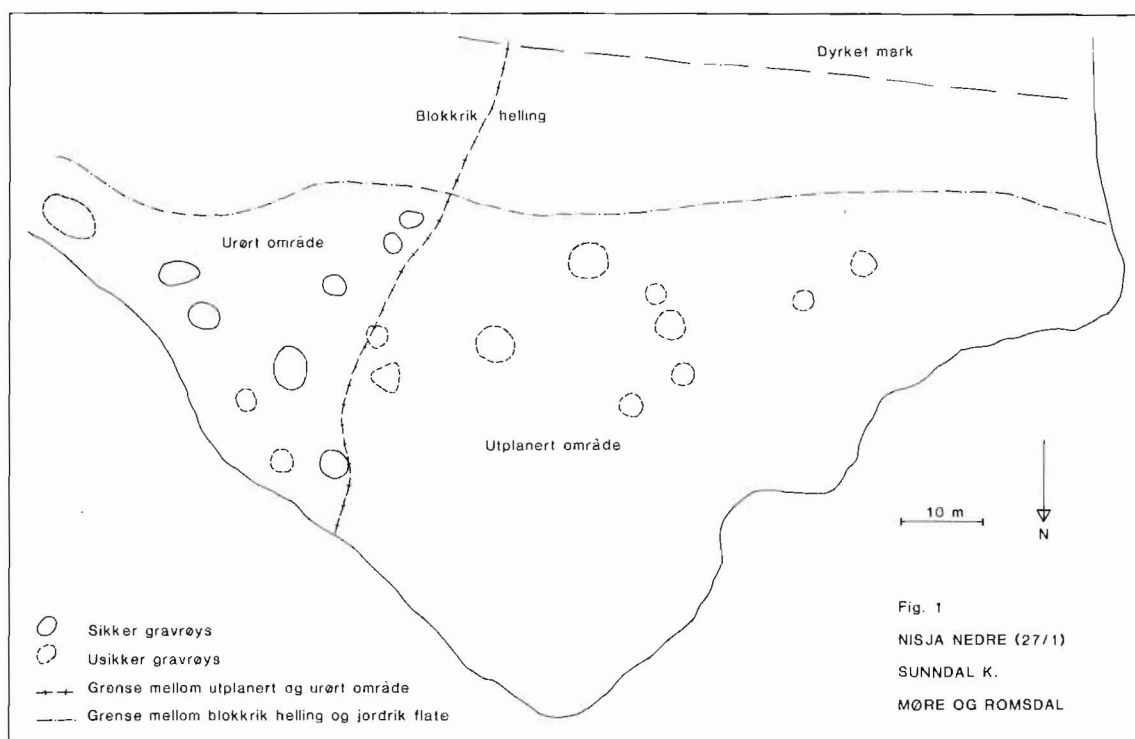


Fig. 1. Gravfeltet ved undersøkelsens begynnelse.

Det er foretatt forholdsvis få gravfeltundersøkelser i Norge; som regel er det enkeltliggende utsatte gravminner som ut fra en eller annen nødsituasjon blir undersøkt. Disse kan selvsagt gi interessante opplysninger om gravskikk, tidsepoker, sosiale forhold m.v., men ved gravfeltanalyser får man også helt andre muligheter til å foreta beregninger av bosetningens størrelse, struktur, varighet o.a. Slike undersøkelser er imidlertid svært ressurskrevende, og det er vel også først når man har resultater fra flere gravfelt at den fulle nytten av dette materialet kan høstes.

Selv om relativt knappe ressurser og gravfeltets reduserte tilstand selvsagt ville svekke muligheten til å få fullgode resultater, var dette likevel en sjelden anledning til å ta et gravfelt i nærmere øyesyn.

Undersøkelsen ble derfor igangsatt, og med følgende problemstillinger for øyet: Avklare feltets gravskikk og brukstid, samt finne fram til dets utstrekning, tetthet og sammensetning.

Feltets maksimale utstrekning var gitt på forhånd, i og med at det lå på et lite, klart avgrenset område som dannet en trekant med bratte skrenter på to sider, en blokkrik helling på den tredje. Ifølge Lossius' beskrivelse skulle gravhaugene ha ligget forholdsvis spredt, men hvis "fordybningene mellom haugene" skulle vise seg å være flatmarksgraver, kunne tettheten være ganske stor. Visse holdepunkter om gravskikken foreligger, idet en gravrøys på feltet ble undersøkt på slutten av 1800-tallet. Røysa hadde en "murt kiste" med steinheller over, og på bunnen av kisten lå aske og trekull (Seljedal 1965:108).

Det var viktig å få avklart graden av forstyrrelse i det utplanerte området, og det ble åpnet to felt, det ene kraftig omrotet uten noe

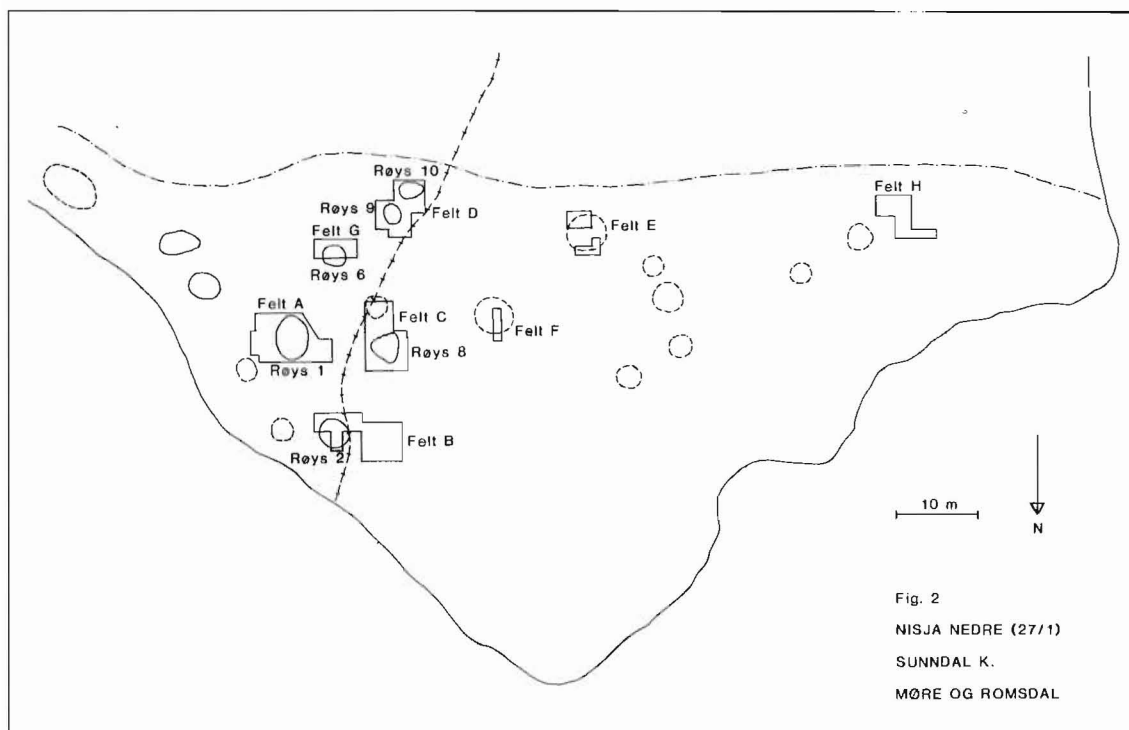


Fig. 2. Oversikt over utgravde felt og gravrøysar.

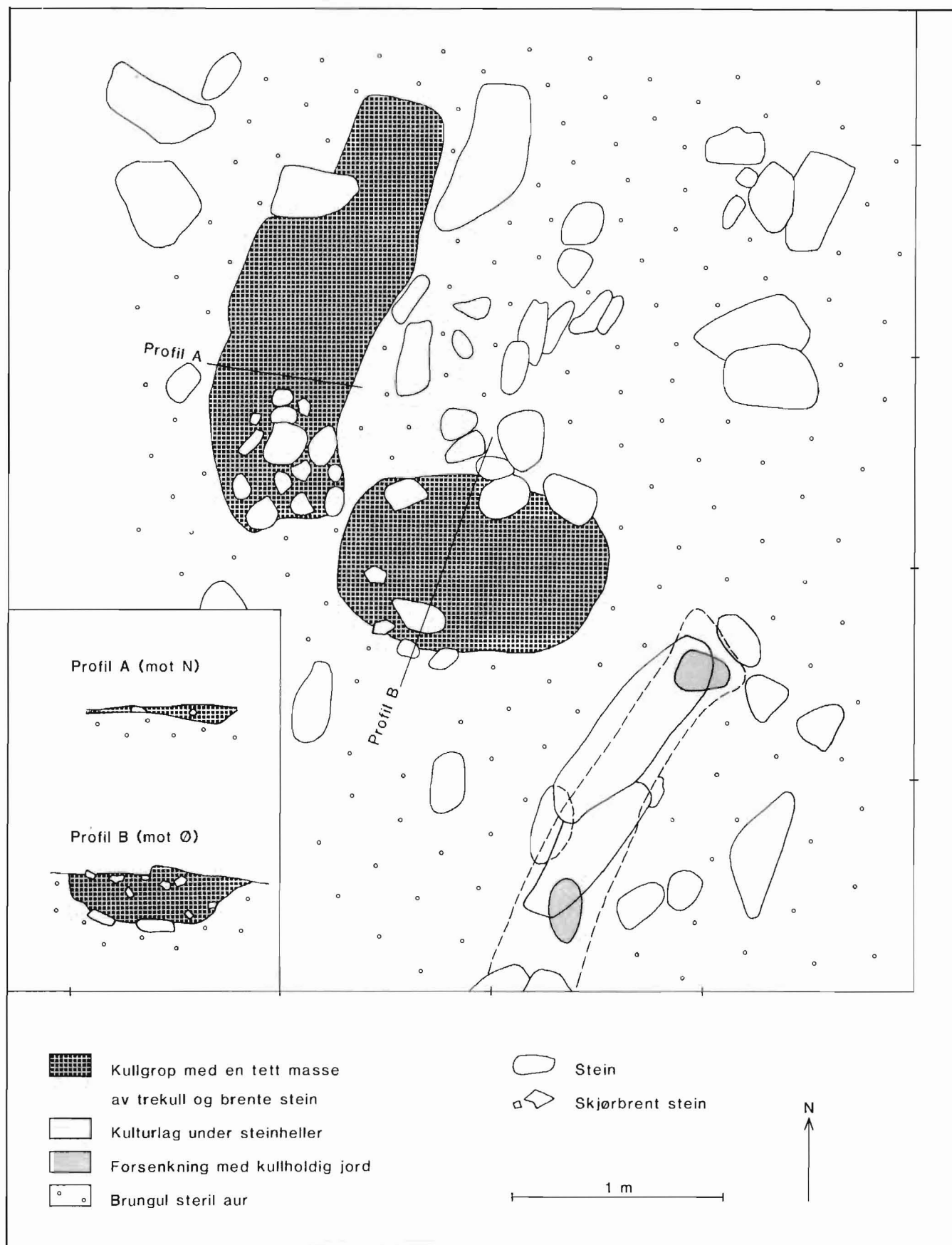


Fig. 3. Del av felt B med kullgroper og steinheller.

tegn til tidligere gravanlegg (felt B), det andre med strukturer der det kunne se ut til å ha vært to gravrøyser (felt C). Et tredje felt (felt A), med en tilsynelatende urørt røys (røys 1), ble åpnet i det uforstyrrede området (fig.2).

Felt A var som antatt intakt, og her ble det utgravd en klart markert, rundoval, lav røys. Området utenfor denne hadde ingen struktur av interesse. I felt B derimot, kom det til syne to klare strukturer helt nede på steril grunn. Det var to ovale kullgroper, den ene med utstrekning 1,2 x 0,9 m, dybde 0,25 m, den andre ca. 2 x 0,8 m, dybde 0,15 m. Gropene besto av en tett masse med trekull og trekullblandet jord, oppblandet med noe skjørbrønt stein. Den ene kullgropen hadde også et tett lag med delvis skjørbrønt stein i bunnen. Tekull fra gropene er datert, med et påfallende sammenfall, den ene til 370 ± 110 AD, den andre til 360 ± 70 AD (kalibrert alder MASCA). Foruten disse lå det i feltets SØ-hjørne to større steinheller, og under disse to forsenkninger med kullholdig jord, (begge med diam. ca. 0,2 m, dybde 0,25 - 0,3 m (fig.3). I felt C viste det seg at av de to strukturene var den ene en nærmest trekantet steinlegning (røys 8), den andre var bare en samling løse stein.

Disse undersøkelsene viste m.a.o. at det utplanerte området var vel verdt videre undersøkelser, og samtidig kunne gravskikk og røyskonstruksjon studeres nærmere i det intakte området.

For sistnevnte formål ble felt B utvidet til å omfatte røys 2, og det ble åpnet enda to felt (felt D og G) med røysene 6, 9 og 10 - alle tilsynelatende intakte (fig. 2). Røysene 1, 2, 9 og 10 viste seg alle å være regelmessig oppbygde, lave røyser, bygd av løftestor rundkamp og bruddstein, med tendens til bruk av større stein langs ytterkantene. Røysene 6 og 8 var steinlegninger med en noe uregelmessig, nærmest trekantet form. Det var ikke mulig å påvise noen form for steinkiste i noen av gravene, det eneste konstruktive trekk i forbindelse med selve begravelsen var at det kunne forekomme en enkeltliggende større stein, gjerne sentralt plassert i bunnen av røysa (røys 1, 6 og 10). Under denne lå en konsentrasjon av kull og lys aske, og dette var de eneste spor etter hva som må antas å ha vært rester etter selve begravelsen. Spor etter brente bein ble ikke obser-

vert, heller ikke noe markert kullflak i bunnen av røysene. Av inventar ellers i gravene var det også svært sparsomt, ialt ble bare to flintstykker og biter av brent leire funnet. Konsentrasjoner av aske og trekull opptrådte også uten å ligge under større stein, både i graver med og uten slike. Det er grunn til å tro at en enkelt røys kunne inneholde flere begravelser, dersom man da kan anta at hver slik aske- og kullkonsentrasjon representerer en begravelse. I ett tilfelle ble det observert et anlegg av denne karakter under flat mark uten andre konstruktive trekk enn en mellomstor stein tett inntil (trolig tilfeldig). Dette besto av en kjerne med mørk kullholdig jord (dybde ca. 0,15 m, diam, ca. 0,4 m). Rundt denne var en konsentrasjon av lys askefarget jord med dybde ca. 0,2 m og en utbredelse på ca. 1,2 x 0,6 m (fig.4). Selv om denne var større og mer markert enn de øvrige, er det nærliggende å tolke dette som samme fenomen som det som opptrådte under gravrøysene. I så fall kan dette tyde på at det også ligger gravanlegg, flatmarksgraver, mellom røysene. Av øvrige strukturer under flat mark ble det oppdaget en grop med brent leire i felt D (diam. 0,4 m, dybde 0,2 m).

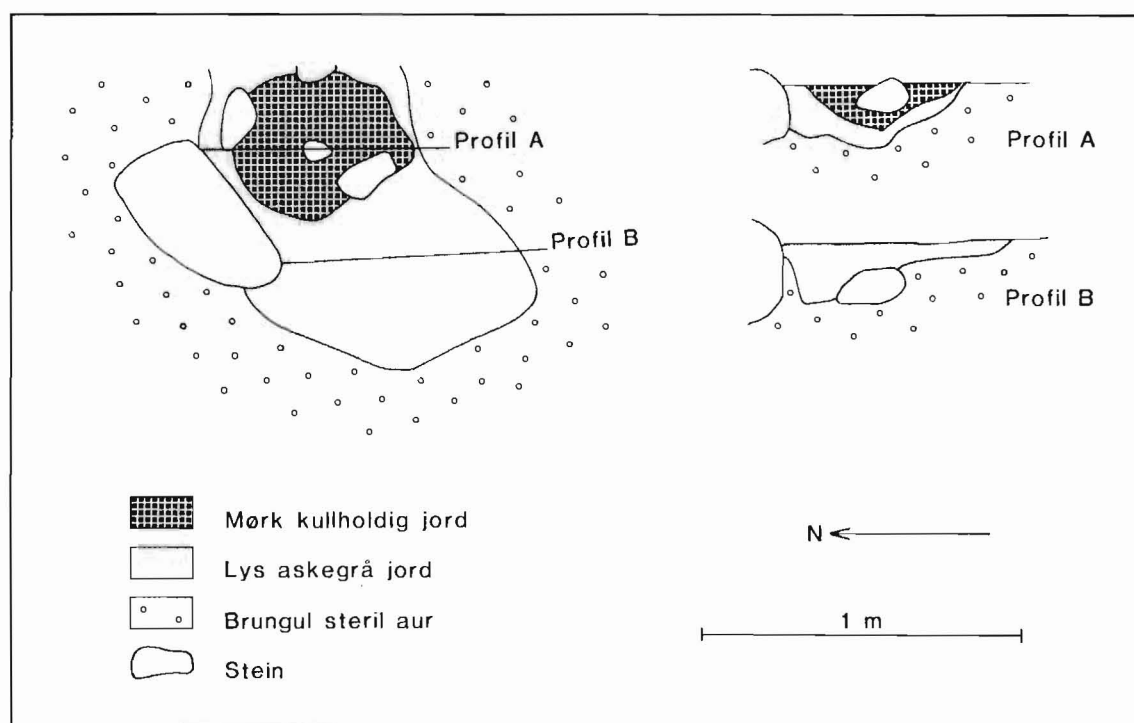


Fig. 4. Mulig flatmarksgrav i felt G.

I det videre arbeidet med det utplanerte området ble det gjort et forsøk på å undersøke steder der det kunne se ut til å ha ligget gravrøyser. To nye felt (felt E og F) ble åpnet, men disse viste at det var skjedd så stor grad av omroting at det ikke var mulig å identifisere noe gravanlegg. Spesielt vanskelig var dette siden selve begravelsen var av en så beskjeden og vanskelig gjenkjennelig karakter som undersøkelsen av de intakte røysene hadde vist.

Å velge ut sikre gravningsobjekter i det utplanerte området kunne derfor vise seg å bli problematisk. Av strukturer som stort sett bare markerer seg som endringer i jordsmonnet, ville selvsagt den beste forståelse gis ved en totalgravning av området. Graden av forstyrrelse ble likevel vurdert å være for stor i forhold til de store kostnadene dette ville medføre; en mer begrenset undersøkelse syntes tross alt å være mer hensiktsmessig. Men om man skulle gjøre seg noe håp om å oppnå flere resultater enn det gravningen allerede hadde gitt, var det likevel nødvendig å foreta en eller annen form for et bevisst utvalg av gravingsområder.

I første omgang var det viktig å danne seg en oppfatning av kulturlagets utstrekning og sammensetning, samt av strukturenes hyppighet. Det ble derfor gravd to lange sjakter rett gjennom feltet, vinkelrett på hverandre i retning N-S og Ø-V. Dette ble gjort ved hjelp av traktor med grabb og shovel. Av profilen i sjaktene syntes et forholdsvis mørkt kompakt kulturlag beliggende mellom matjordlaget og steril grunn å skille seg ut. Bortsett fra i syd var det vanskelig å påvise noen klar avgrensning av dette. I vest, nord og øst ble kulturlagets utstrekning derfor antatt å falle sammen med feltets naturlige avgrensning. Bortsett fra en mulig røyskonsentrasjon og en lys askefarget plett (av samme karakter som i gravene) i S-enden av N-S-sjakt, dukket det ikke opp noen overflatestrukturer av interesse i sjaktene.

Som neste ledd i denne delen av undersøkelsen ble det foretatt en s.k. stikkprøveundersøkelse innenfor det området som syntes å være omfattet av det påviste kulturlaget. For å redusere utvalgsområdet, ble bare den utplanerte delen av området valgt. Dette omfattet et areal på rundt 3200 m², og i første omgang ble det bestemt å grave ut 3% av dette.

Et tilfeldig utvalg ruter på 2,5 x 2,5 m ble brukt som enheter, ialt ble 16 ruter trukket ut, da med et areal på tilsammen 100 m². På grunnlag av disse "sampling"-rutene var det meningen å foreta beregninger av ulike strukturers frekvens og fordelingsmønster, delvis ved hjelp av statistikk.



Fig. 5. Ardsplor i rute HN4 (mot S).

Undersøkelsen av rutene ga følgende resultat:

Fem ruter manglet helt kulturspor. I seks ruter ble det påvist ardsplor. Disse fremsto som mørke striper mot den rødbrune sterile undergrunnen ved at furene var pøyd ned i denne (fig. 5). De var noe uregelmessige, men noenlunde parallelle, med en hovedretning ca. NNØ-SSV. Kryssende spor forekom ikke så ofte, og noe godt eksempel på kryssingstratigrafi ble ikke observert. Avstanden mellom sporene varierte fra rundt 20 til 60 cm. To ruter hadde pletter med trekull og lys askefarget jord, en hadde en jordblandet kullgrop. I en rute fremkom en grop med brent leire, trekull og kullholdig jord, og endelig var det en rute med et markert kulturlag innenfor en halvkrets med større stein. Ved en utvidelse av denne ruten fremkom en nokså uryddig, ca. 5 m lang og ca. 1 m bred mur, som så ut til å være lagt

tvers over halvkretsen med stein. Trolig er denne av nyere dato, muligens kan den tenkes å være rester fra den gamle høyløen som har stått på stedet.

Av fig. 6 framgår hvordan de ulike strukturene er fordelt på feltet. Et estimat basert på denne fordelingen for hvordan de opptrer i feltet totalt, må nødvendigvis bli temmelig usikkert, siden det utgravde areal er så lite i forhold til det totale. Men å benytte en metode til mer eksakt å angi usikkerheten av et slikt estimat har likevel sin verdi; ved siden av å få sikrere holdepunkter for hvor usikker man er, gir den også et begrep om hvor mye som egentlig burde vært gravd for at beregningsgrunnlaget skulle bli tilstrekkelig. Å utnytte denne beregningsmåten under selve feltarbeidet kan derfor vise seg å være nyttig.

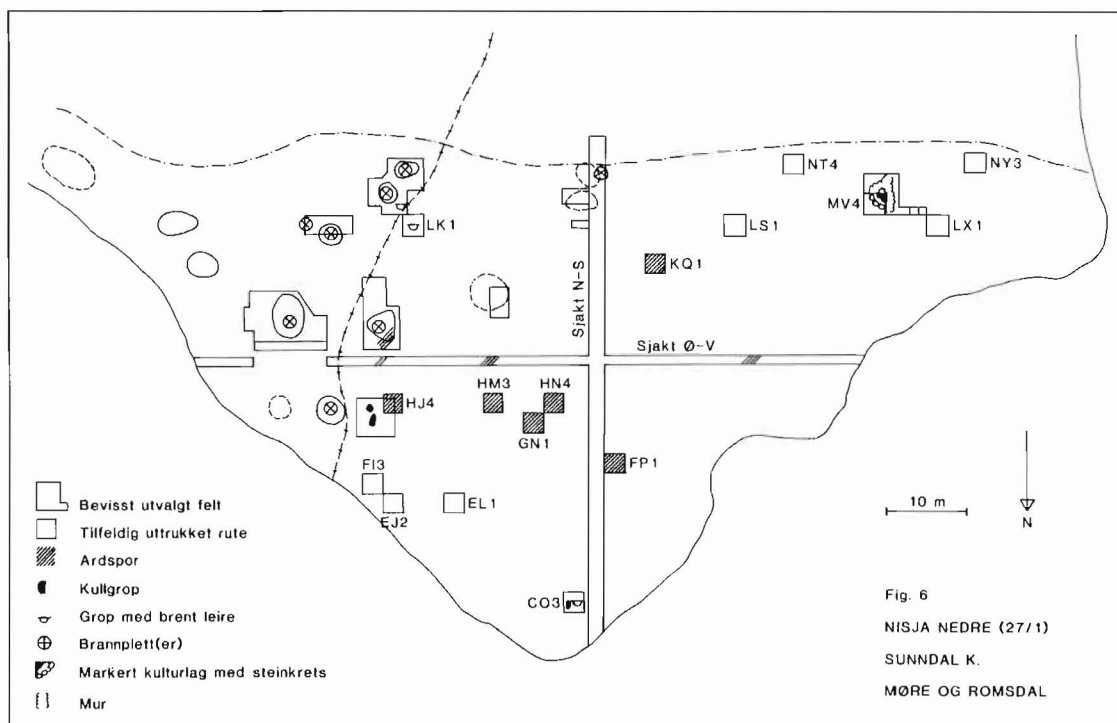


Fig. 6. Gravfeltet med fordeling av fremgravde strukturer.

Metoden går i korthet ut på med 95 eller 99% sikkerhet å beregne øvre og nedre grense for det totale antall av de ulike strukturer innenfor undersøkelsesområdet. Jo mindre differansen mellom øvre og nedre grense er, jo mer brukbart blir resultatet (Sverdrup 1964:305f). Som

eksempel kan nevnes at antall ruter med ardspar ble beregnet til, med 95% sikkerhet, å ligge mellom 83 og 337 ruter. Her er intervallet temmelig stort, og beregningsgrunnlaget dermed i svakeste laget. Tallene kan likevel ha en viss nytte ved beregning av maksimums- og minimumsverdier.

Selv med et forholdsvis lavt ruteantall synes denne stikkprøveundersøkelsen å ha gitt et langt mer allsidig resultat enn det en videre undersøkelse av mulige røysrester kunne ha gitt. De ulike strukturene syntes stort sett å være intakte nær den sterile undergrunnen, og ødeleggelsene på feltets overflate var ikke så omfattende som graden av omroting kunne gi uttrykk av. Selv om svært få gjenstandsfunn ble gravd frem, har utgravningen likevel resultert i avdekkingen av en rekke strukturer, noe som kan være vel så nyttig. Bl.a. har det vist seg at et gravfelt kan inneholde et mer variert sett av data enn det man tradisjonelt regner med. Betydningen av ikke bare å konsentrere undersøkelser om synlige enkeltstrukturer, men også om sammenhengende flater mellom disse, er blitt understreket.

Av fig. 6 kan det se ut til at to hovedområder med ulike funksjoner skiller seg ut. Stedet har ikke som først antatt, bare fungert som gravplass, men har også tjent andre formål. Gravfeltet synes primært å være lokalisert til elveterrassens østre og søndre del, åkerareal og mulig boligområde i nordre og vestre del. En bedre avklaring av hva de ulike strukturer representerer og en klargjøring av de kronologiske relasjoner mellom dem er imidlertid nødvendig for å få noen sikker forståelse av områdets funksjonsinndeling og utvikling.

Til avklaring av disse spørsmålene ble det tatt en rekke jord- og kullprøver, men av disse foreligger bare resultatet fra de to kullgropene i felt B. En uavhengig innfallsvinkel til belysning av undersøkelsesområdets funksjonsinndeling er en beregning av fordelingen av fosfatinnholdet i jordsmonnet. Om f.eks. et område skiller seg ut med spesielt høye forfatverdier, vil dette kunne indikere stedet for innmarks- og boplassområde. Men forekomsten av fosfat varierer også i vertikalplanet, idet fosfatet vaskes nedover i jordsmonnet, og man får høyere verdier jo dypere ned man kommer (Bakkevik 1980). Dette kan lett

medføre feiltolkninger, og helst burde en serie prøver vært tatt ved hvert punkt. Men en viss konsekvens i fordelingen av enkeltprøver vil forhåpentligvis gi noen holdepunkter. Av ressurs hensyn ble det derfor bare tatt en prøve ved hvert punkt, tilsammen 112 prøver med 10 meters mellomrom. Det ble også tatt ut jordprøver i og utenfor det lyse askefargede jordsmonnet under og utenfor gravrøysene, for eventuelt å kunne påvise stoffer som kan indikere brannbegravelse.

Spørsmålene som ble stilt innledningsvis er delvis blitt besvart. Gravfeltet kan høyst sannsynlig dateres til eldre jernalder - selv om det enda ikke foreligger noen dateringer fra selve gravanleggene. Dateringen av kullgropene samt konstruktive trekk ved gravene (steinlegninger og antydninger til fotkjede, jfr. Støren Binns 1978) peker i denne retningen. Gravfeltets brukstid er derimot mer uklar, her trengs langt flere og mer eksakte dateringer. Gravene synes å ligge tettere enn det de synlige levningene gir inntrykk av (flere begravelser i en røys, flatmarksgraver og lave steinlegninger skjult under vegetasjonen). Gravskikken har vært svært beskjeden. Likene ble brent, og det har tilsynelatende ikke vært vanlig å legge gravgaver sammen med de døde. Dette er et trekk i forhistorisk gravskikk som først og fremst assosieres med førromersk jernalder, noe som tyder på at gravfeltet kan tidfestes til denne delen av eldre jernalder. Men rent generelt er nok dette en gravform som har vært praktisert gjennom hele forhistorisk tid i langt større utstrekning enn det man vanligvis tenker seg.

Undersøkelsen åpner for muligheten til å se nærmere på flere problemer i forbindelse med bosetningen i jernalderen. Bl.a. kan forholdet mellom antall enkeltbegravelser og synlige gravanlegg som holdepunkter i beregningen av folketallet drøftes. Kullgroper både på og utenfor gravfelt er et fenomen som er blitt diskutert i den senere tid (f.eks. Farbregd 1972, 1979a, 1979b, Gustafson 1981, Myhre 1980). Representerer de en bestemt funksjon, og kan denne eventuelt ha noen sammenheng med gravanlegg, eller vitner de snarere om en mer praktisk og matnyttig aktivitet? Groper med brent leire må vel nærmest assosieres med bosetning, og ikke minst gjelder dette ardspar. Dette reiser spørsmål om forholdet mellom grav og boplass. Har bruken av området endret seg over tid, eller har ulike funksjoner eksistert side om side?

Disse og andre spørsmål kan tas opp når eventuelle resultater fra jord- og trekullprøvene foreligger. Da kan det også være av interesse å vurdere dem i lys av det øvrige jernaldermaterialet fra Sunndalen.

LITTERATUR.

- Bakkevik, S. 1980: Phosphate Analysis i Archaeology - Problems and Recent Progress. Norw. Archaeol. Rev. Vol. 14, No. 21.
- Farbregd, O. 1972: Kolgropar og keltertidsproblem. Viking 1972.
1979a: Kolgroper - talrike og viktige, men problematiske minne frå vår eldste jernalder. Fortiden i søkelyset.
1979b: Perspektiv på Namdalens jernalder. Under-søkingar på Veiem, Seim, Værem og Bertnem. Viking 1979.
- Gustafson, L. 1981: Kullgroper i fjellstrøk. Arkeol. 1980.
- Lossius, K. 1877: Indberetning. En med understøttelse af det Kgl.Norske Videnskabers Selskab foretagen reise i 1876. DKNVS Skrifter 8 bd.4.hefte,1877.
- Myhre, B. 1980: Gardsanlegget på Ullandhaug I.AmS-skrifter 4.
- Seljedal, I. 1965: Sunndalsboka. Utg. av Sunndalen, Øksendal og Olvundeid sogelag.
- Støren Binns, K. 1978: Jernalderbosetningen på Kvaløy i Troms. Mag.art.oppgave, Univ. i Tromsø.
- Sverdrup, E. 1964: Lov og tilfeldighet bd. I. Univ.Oslo.

LANGHAUGEN PÅ HESTÅSEN I SØMNA, NORDLAND.

Noen refleksjoner omkring et imponerende fornminne og en vrangforestilling.

av Kristian Pettersen.

På gården Heståsen av Sund i Sømna kommune, ligger en gravhaug av uvanlige dimensjoner. Det er en langhaug som en må langt avgårde for å finne maken til. Haugen ligger på innmarka ved gårdshusene, ikke langt fra sjøen. Lengderetningen går omtrent SV-NØ og haugens fulle lengde er 48-50 m. På midten er bredden 11-13 m og høyden er mellom 2,5 og 3 m regnet fra bunnen av fotgrøfta som omgir haugen. Denne grøfta har også uvanlige dimensjoner, med sin bredde på inntil 2,5 m og dybde opptil 1,25 m. Haugens form er jevnt avrundet overalt uten skarpe overganger. Toppartiet er noe flattrykt. I SV-lige ende av haugen står en bautastein som rager ca. 2,5 m over jorda. Denne synes i manns minne å ha stått på samme sted.



Langhaugen på Heståsen. Foto:H.E.Lund 1956.

Langhaugen har vært den største av antatt tre hauger som har ligget her. Like Ø for langhaugen har det ligget en stor, flat rundhaug, antatt 15-16 m i diameter. Ved graving i denne skal det ha kommet fram båtsaum. Ved NØ-lige ende av langhaugen har det ligget en noe usikker rundhaug (6-8 m i diameter?).

I dag er bare langhaugen bevart. For en del år siden ble det gravd ut en potetkjeller i midtpartiet og ellers er det tatt ut masse her og der. Men i det hele synes denne store haugen relativt lite skadd. Ved graving for potetkjelleren skal det være påtruffet noen store jernnagler som ble tolket som båtsaum. Dermed har en forestilt seg at haugen inneholdt en båt eller et skip.

Dette er i korthet hva en vet om denne haugen og dens nærmeste omgivelser. Den har lenge vært kjent og tolket som gravminne. (Top. ark. DKNVSM.A.).

Haugen på Heståsen er utvilsomt en av Norges største langhauger. Ifølge en ubekreftet opplysning i museets topografiske arkiv, skal det i nordre del av Nordland finnes en langhaug med lengde rundt 70 m. Sistnevnte er vel i så fall Norges lengste langhaug. Men haugen på Heståsen ligger også helt framme i teten hva størrelse angår.

Normalt vil store, imponerende gravanlegg bli toket dithen at den gravlagte har tilhørt en høyere klasse med hensyn til økonomisk og sosial status. Dette blir da begrunnet med at den døde i live må ha innehatt en maktposisjon som har gjort det mulig å organisere det omfattende arbeid med å lage gravanlegget. Ut fra denne vanlige tolkningen bør den gravlagte i langhaugen på Heståsen ha hatt en betydelig posisjon i samfunnet, kanskje vært en slags høvding.

Det er mange store langhauger på Sør-Helgeland, særlig i Bindal kommune. Men ingen kommer opp mot den på Heståsen. Hvordan langhaugene som fenomen skal tolkes, hva form og dimensjoner har betydd i gravleggingsritualet, er helt uklart.

I min tid som "reisende" på Sør-Helgeland har jeg møtt minst 20 mennesker som har hatt en eller annen forestilling om båt knyttet til lang-

haugen. Som regel er det ikke bare haugens utseende, "båtformet", det går på, men også forestillingen om at en virkelig båt er satt inn i langhaugen ved begravelsen. Det som i denne forestillingsrekke synes knyttet sammen er da: Langhaug = båtformet haug = haug som skjuler en virkelig båt (ubrent båt).

Jeg tror at mange arkeologer vil kjenne disse forestillingene igjen nokså umiddelbart og at disse tankene har vid utbredelse blant folk flest nordover kysten. I enkelte tilfeller synes holdepunktene å være klinknagler funnet i haugen. I andre tilfeller synes det å være haugens "båtform" som er grunnlaget for forestillingene. Det kan neppe betviles at mange langhauger ligner en båt eller helst en hvelvet båt. Båten synes imidlertid ikke spesielt knyttet til rundhaugen i folks bevissthet og forøvrig heller ikke til andre vanlige typer av gravminner.

Dette fører oss inn til problemets kjerne: Er det noen sikker realitet bak de før nevnte forestillingene, eller er disse oppstått uten en slik bakgrunn? Med andre ord: Er langhaugen og medgitt båt i gravhaug som fenomener spesielt knyttet til hverandre? La oss se litt på dette.

Generelt kan en si at langhaugen fins både i eldre og yngre jernalder i Nord-Norge (Sjøvold 1962 og 1974). Dette er i tråd med gravskikken i landet forøvrig. Hvorvidt båtens fravær i eldre jernalders graver skyldes at den ikke har vært brukt her, eller om det skyldes våre utilstrekkelige muligheter for erkjennelse, er uklart. Dersom båtene i eldre jernalder f.eks. har vært sydd sammen istedet for klinket, vil vi idag i de aller fleste tilfeller ikke kunne se spor etter noen båt i gravhaugen (Næss 1970:72).

Foruten i haug fins også båter i gravanlegg som er nedskåret i bakken uten noe synlig merke ovenpå. Slike graver er imidlertid vanskelig å oppdage da de ikke skiller seg ut fra terrenget rundt.

Dersom en betrakter forholdene i Nord-Norges yngre jernalder, regner Thorleif Sjøvold med 33 gravfunn som oppfyller betingelsene: Fagmessig utgravd og stammer fra gravhaug med kjent ytre form. Av disse er det 6 funn fra langhauger og 27 fra rundhauger. Ifølge

Sjøvold fins kun ett eneste tilfelle fra Nord-Norge hvor en har båt i langhaug, mens båt i rundhaug er funnet gjentatte ganger (1974:184). Dette resultatet synes da å stå i nokså sterk kontrast til forestillingene blant folk om båt i langhaug. Likevel gir ikke opplysningene ovenfor noe representativt bilde, men viser en tendens. Skal en undersøke hvorvidt båten opptrer i spesiell relasjon til langhaugen må en også ta hensyn til representative utvalg av:

1. Det totale antall langhauger og rundhauger som er anlagt i området.
2. Det totale antall båter som er nedsatt i gravhauger i området.

Både 1 og 2 er vanskelig å få noe begrep om for NordNorges vedkommende, ettersom omfattende registreringer og utgravninger mangler. En kan imidlertid forsøke å kontrollere resultatene fra NordNorge, ved å anvende punktene 1. og 2. på et sammenlignbart område utenfor Nord-Norge.

Til sammenligning velger jeg nedre del av Namsen-dalføret i Nord-Trøndelag, nærmere bestemt det geografiske område som dekkes av Overhalla og Grong kommuner. I jernalderen har dette området i hovedsak vært ei fjordbygd med lignende naturvilkår som i sørlige del av Nordland, spesielt Bindal. Den geografiske nærhet mellom Namsendalføret og Bindal er også utvilsom. Innen et noenlunde sammenhengende geografisk område er det fagmessig utgravd i alt 122 gravhauger. Dette gjør området til et av de best undersøkte med hensyn til graver nord for Dovre. Begge kommuner er ferdig registrert i forbindelse med Økonomisk Kartverk. Fornminnebestanden i kommunene er relativt lik den vi finner på Sør-Helgeland, med rundhaug og langhaug som de to best representerte typer gravanlegg. La oss så se hva det relativt godt undersøkte område i Overhalla-Grong kan bidra med.

Ser en på antallet av runde og lange hauger som en har kjennskap til i Overhalla og Grong, kan en ut fra registreringene bruke følgende tall (Pettersen 1980:86):

Langhauger: 223

Rundhauger: 917

Selv om disse tallene neppe kan sies å være riktige m.h.t. det opprinnelig anlagte antall hauger, så er det all grunn til å tro at forholdet mellom de to summene ikke har endret seg vesentlig siden forhistorisk tid. Går en ut fra at tallene er brukbare som relative størrelser får en at av de 1140 gravhaugene er 80% rundhauger og 20% langhauger.

Av de 122 fagmessig utgravde hauger, som i det alt vesentlige synes tilfeldig utvalgt som gravingsobjekter, har 111 form som lang- eller rundhaug. Herav er det 18 sikre langhauger (16%) og resten rundhauger (84%). Sammenligner en de to siste prosenttallene med prosenttallene for registrerte gravhauger, finner en et relativt godt samsvar i størrelsesorden. Dette betyr da at en kan regne med at innholdet i de utgravde hauger stort sett er representivt for det en vil finne om en grov ut resten av rund- og langhaugene i Overhalla og Grong.

Av de 18 langhaugene ble det i 11 tilfeller ikke påvist noen grav. De 7 resterende inneholdt én grav hver. At det i de 11 haugene ikke kunne påvises noen grav skyldes, som hos rundhaugene, delvis at haugene er ødelagt, delvis at graven er vanskelig å erkjenne. Kun i to tilfeller var det medgitt båt i graven.

Av de 93 rundhaugene ble det i 30 tilfeller ikke funnet sikre graver. De resterende 63 hadde én eller flere graver i hver haug. Av disse var det i alt 12 som inneholdt én hel båt, én som inneholdt to båter og to som inneholdt del av båt.

Skal en så summere opp, finner en at av 7 langhauger hvor en konstaterte grav, fantes det to med båt (29%). Av 63 rundhauger med grav intakt fantes det båter i 13 (21%). I tillegg kommer så at en haug inneholdt 1 båt i tillegg og at 2 hauger inneholdt én fragmentarisk båt hver (Pettersen 1980:154ff, 186, 190). Av dette ser en at det foreligger en prosentvis svak overvekt av båt i langhaug i relasjon til båt i rundhaug. Denne utjevnes imidlertid dersom en også tar hensyn til den mer varierte gravskikk i rundhauger med medgivelse av flere båter i samme haug og medgivelse av båtfragmenter.

Selv om dette regnestykket har sine metodiske svakheter, så står hovedresultatet fast: Det synes ikke å være mulig å knytte båten

nærmere til noen spesiell haugform. Den er like vanlig i rundhauger og langhauger i det geografiske område det her gjelder. Sjøvolds konklusjon for Nord-Norges vedkommende er den samme, selv om om materialet det her bygges på er spinkelt: Ingen sikker affinitet mellom haugform og innhold (Sjøvold 1974:184).

Dersom en godtar at denne kontrollen fra Namsen-dalføret kan gi en nøyere pekepinn angående noe lignende resultater fra Nord-Norge, må konklusjonen bli: Ubrentt båt medgitt i langhaug vil forekomme bare unntaksvis og vil ikke opptre hyppigere enn samme når det gjelder rundhaug. Dermed synes det å være grunnlag for å slutte at resonnermentet om at båten langs Nordlandskysten fremst tilhører langhaugen er en vrangforestilling.

Går vi så tilbake til langhaugen fra Heståsen, som har vært inspirasjonskilden til denne lille artikkelen, må vi si at sjansene synes små for at haugen kan oppvise en båt. Dette er nedslående når en tenker på hvilket skip en haug på 50 meters lengde teoretisk sett kan romme. Men kanskje vår tankegang ikke holder mål. Kanskje er det haugen selv som er "båten", bygd som symbol eller erstatning for en virkelig båt. Med jord og stein som byggemateriale var det nesten ingen grenser for hvor stor "båt" en kunne bygge. En "båt" som den på Heståsen ville bringe sin eier trygt gjennom den siste reisen og ville også minne etterslekten i all framtid om den store høvding. Dette er selvsagt bare én av mange mulige teorier, noe sikkert får vi aldri vite. Det er imidlertid fascinert å se langhaugene langs kysten som symboler for båter og skip. Disse var en helt avhengig av i live og kanskje en kunne få bruk for dem også i det hinsidige.

LITTERATUR.

- Næss, J.R. 1970: Grav i båt eller båt i grav? Stavanger Museum Årbok 1969. Stavanger.
- Pettersen, K. 1980: Gård og grav. Studier i økonomiske nivåer i Namsendalførets jernalder. Upubl. magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.
- Sjøvold, T. 1962: The Iron Age Settlement of Arctic Norway I. Tromsø Museums skrifter vol. X, 1. Oslo.
- " 1974: The Iron Age Settlement of Arctic Norway II. Tromsø Museums skrifter vol. X, 2. Oslo.
- Top.ark.DKNVSM, A.: Opplysninger fra topografisk arkiv ved DKNVS Museet, arkeologisk avdeling, Trondheim.

PROSJEKT SIKRING AV BERGKUNST

Rapport for årene 1976 til 1980.

Kalle Sognnes

INNLEDNING.

I begynnelsen av 1970-årene tok Norsk kulturråds fornminneutvalg initiativet til en utredning av bevaringstilstanden og behovet for sikringstiltak på helleristningsfeltene i Norge. Kulturrådet bevilget midler til prosjektet, som har vært drevet ved alle de fem arkeologiske museene (jfr. Michelsen 1978). Arbeidet har ikke vært problemfritt, først og fremst fordi enkelte av museene (deriblant DKNVSM) vanskelig kunne avse personale til prosjektet, men også fordi kulturrådets bevilgninger til prosjektet var små og de siste par årene først ble stilt til museenes disposisjon med inntil et års forsinkelse. Kulturrådet yter forøvrig bare tilskudd til de enkelte prosjekter i inntil 3 år. Denne perioden er nå over for bergkunstprosjektet, som derfor foreløpig har stoppet opp. På grunnlag av arbeidet som hittil er utført, blir det imidlertid utarbeidet en samlet innstilling om hva som må gjøres for å kunne sikre bergkunsten for framtiden.

ARBEID SOM ER UTFØRT

Under planleggingen av prosjektet i 1975, ble det ved DKNVSM skissert en tredelt målsetting:

- 1) innsamling av bergartsprøver fra 10 felt,
- 2) avstøpning av Holtåsfeltet,
- 3) mikroskopering og kjemisk analyse av de innsamlete bergartsprøvene.

På grunn av bemanningsproblemer ved avdelingen, ble prosjektet sterkt forsinket i starten.

Kristen R. Møllenus samlet inn prøver fra 8 felt i 1977. I 1978 overtok forfatteren ansvaret for prosjektet. Det har siden vært drevet feltarbeid gjennom 3 sesonger (1978-80). Feltarbeidet har delvis vært finansiert gjennom prosjektmidlene og delvis over avdelingens ordinære budsjett.

Arbeidet har i det vesentligste vært konsentrert om å få oversikt over tilstanden på de helleristningsfeltene vi har ansvaret for. Jeg har sett det som nødvendig å undersøke flest mulig felt, ikke bare de ti som opprinnelig var utsett til å inngå i undersøkelsen. Undersøkelsen har hittil omfattet:

1978: 29 lokaliteter med tilsammen 36 felt

1979: 36 lokaliteter med tilsammen 48 felt

1980: 12 lokaliteter med tilsammen 13 felt

I løpet av 1978 og 1980 er begge de to lokalitetene på Holtås i Levanger støpt av med silopren (Sæterhaug 1980). I tillegg er også en del figurer på Hell i Stjørdal støpt av. Det er samlet inn bergartsprøver fra ca. 20 felt. 15 prøver er analysert ved geologisk institutt, NTH. Målsettingen er dermed oppfylt for alle tre delprosjektene.

Det er foretatt en del arbeid utover prosjektets rammer, men som må sees i nær tilknytning til dette.

- a) 14 felt, både nyoppdagete og tidligere kjente, er blitt gjenstand for nærmere undersøkelser (kalkering, fotografering mv.).
- b) Det er gjort forsøk med sprøyting med lavdrepende middel på flere felt. Det er brukt Natrium-klorfenolat i 0,2 og 0,4% oppløsning. Hittil har den synlige virkningen vært meget liten. Dette er overraskende ettersom tilsvarende sprøyting på Bardal i Steinkjer i begynnelsen av 1970-årene ga godt resultat.
- c) 6 felt er oppmalt.

RESULTATER AV UNDERSØKELSENE

Feltenes tilstand.

Mange av feltene er avdekket for flere tiår siden, og de fleste er nå temmelig overgrodd. I en del tilfelle er de helt dekket av mose og torv, og det er eksempler på at felt ikke er blitt gjenfunnet på grunn av dette. Unntaksvis vokser det også busker og trær over feltene, slik at de ikke har blitt undersøkt. Praktisk talt alle de øvrige feltene er dekket av lav.

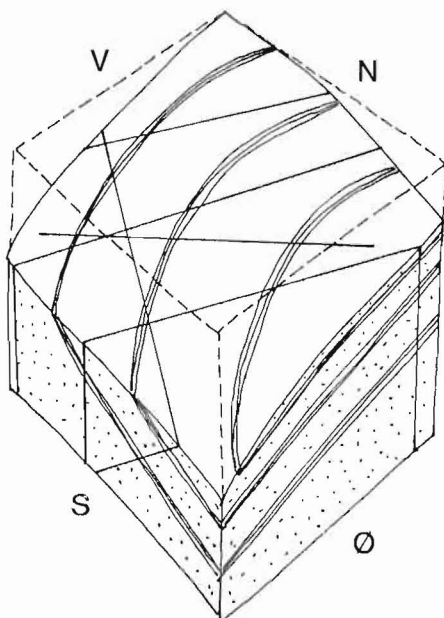
Ristningene synes å bli lavdekket innenfor en 10-15 års periode, jfr.

Leirfall i Stjørdal, som ble avdekket i midten av 1960-årene. Her er det nå bare småflekker med reint berg igjen. Bortsett fra at lavet i seg selv tærer på berget, fører lavveksten til en kraftig visuell forringelse av feltene. Alle kanter jevnes ut, og fordypninger gjøres grunnere, slik at det ofte virker som om ristningene i løpet av kort tid er blitt betydelig dårligere. Dette fenomenet beskrives allerede av K. Rygh i forbindelse med hans besøk på Steine i Frosta i 1908. Etter hans oppfatning var feltet da blitt betydelig dårligere siden hans første besøk på stedet. Det synes imidlertid ikke å ha funnet sted noen forverring i tilstanden fra Ryghs besøk i 1908 til i dag, men mellom Ryghs to besøk har rimeligvis feltet grodd til med lav.

Lavveksten synes å være det største akutte problemet for ristningene innenfor vårt distrikt. Mose/torvveksten er av betydelig mindre omfang. Torven kan fjernes lett, og når det har skjedd, er berget reint.

Avskallinger, eksfoliasjon, har bare i liten grad ført til skader på de undersøkte ristningene, men det er klare eksempler på Leirfall og Berg i Stjørdal og på Gjeite i Levanger, og skadene er alvorlige nok. Men samlet synes disse fenomenene å spille liten rolle.

På de aller fleste av de undersøkte ristningene er det en eller flere sprekker. Som regel dreier det seg om flere sprekkesystemer med mange sprekker i ulike retninger. Skissen viser forholdet på Leirfall i Stjørdal.



Det verste eksemplet synes å være på Holtås, Levanger. Både der og på Bardal, Steinkjer, Arnstad og Leirfall, Stjørdal, er det sprengt ut blokker der kryssende sprekkeretninger møtes.

Hærverk har heldigvis vært lite utbredt blant de undersøkte ristningene, men det finnes likevel enkelte grelle eksempler, som Berg, Stjørdal, der middelalderske innskrifter er praktisk talt ødelagt. Det eldste hærverket her (bumerker, initialer mv.) er flere hundre år gammelt. Også på andre felt er det til dels svært gamle sekundære innhogninger, men normalt i beskjedent format. Et unntak her er Hell, Stjørdal, som jevnlig utsettes for nye hærverk, og representerer vårt mest akutte problem på dette området.

Kjemisk vitring i overflaten er vanskelig å konstatere uten omfattende analyser, men innsamlete bergartsprøver viser at det kan være opptil 2 cm tykk vitringshud på berget. Hvorvidt den alene er forårsaket av kjemisk vitring er usikkert.

Det har vist seg vanskelig å finne sikre vitnemål om vitring som skyldes frostsprengning, kanskje fordi det er forholdsvis lite vanlig med rennende vann over ristningsflatene. Vi må imidlertid regne med frostsprengning som en viktig faktor ved utsprenging av blokker på felt med kraftige sprekkedannelser. På Holtås, Levanger, er det fordypninger i overflaten der det står vann store deler av året. Her synes det klart at det foregår en frostsprengning som virker ødeleggende på berget. På glatt, skrånende berg er det derimot indikasjoner på at frostsprengning spiller liten rolle, som på Stykket, Rissa, der det er jevnt vannsig, midt på feltet. Om vinteren er det her gjentatt frysing og tining, men berget er i vannsiget glattere og bedre bevart enn ellers. Småstykker som løsner i sprekkesoner på Leirfall, kan være resultat av frostsprengning.

Under avdekking av flere felt er det oppdaget tilfeller av annen mekanisk vitring. Småstykker har løsnet fra berget og følger med når torven fjernes.

Isolert sett synes de ulike vitringsformene å spille liten rolle, men ettersom de gjerne opptrer i kombinasjon med andre, kan det resultere i betydelige skader. Sprekkene synes å være av størst betydning,

fordi de ofte danner forutsetningen for at andre krefter kan komme til. De gjør det lettere for kjemisk og mekanisk vitring, særlig når de gror igjen. Vi kan da få både frostsprengning og annen vitring, særlig i plantenes rotsone. Selv om det er eksempler på mekanisk vitring på berg som ligger i dagen, synes denne særlig å foregå på overdekket berg i humussonen. Kombinasjonen sprekker/torv ser således ut til å gjøre størst skade på feltene.

Avstøpninger.

Avstøpningene har foreløpig gitt gode resultater. Ristningsberget synes ikke å være påført skader i samband med dette arbeidet.

Sprøyting.

De siste par sesongene har flere felt vært sprøytet med natriumklorfenolat (0,2 og 0,4%). Dette har hittil gitt dårlige resultater, i det bare småflekker i lavdekket synes å være drept.

VIDERE ARBEID

På feltene.

Arbeidet med å registrere feltenes tilstand må fortsette til samtlige felt er undersøkt. Dette er for såvidt en engangsoperasjon, men også i framtiden må det legges opp til et system med kontinuerlig, regelmessig kontroll av tilstanden på de enkelte feltene.

Ettersom vegetasjonen - lav og mose/torv - synes å være til større skade enn den vitring som foregår når berget ligger bart, må det legges stor vekt på at feltene blir rensset. Dette må skje dels mekanisk, ved at mose og torv rives av der dette lar seg gjøre, og dels kjemisk ved sprøyting med lav- og mosedrepende midler. Det er uomgjengelig at dette arbeidet tar til raskt, og at samtlige felt blir rensset i løpet av forholdsvis kort tid. Det er imidlertid også her nødvendig med løpende, regelmessig sprøyting og vedlikehold i all overskuelig framtid.

Det kan også bli aktuelt å fjerne busker og trær rundt selve ristningsberget.

Selv om vitring beviselig skjer i og omkring sprekker, er det ikke uten videre gitt at det løser alle problemer om sprekke tettes igjen. På flere felt er det imidlertid nødvendig straks å gjøre noe på dette området, særlig på Leirfall, der sprekker går i svært spiss vinkel i forhold til overflaten, slik at berget lett brytes/trakkes av. Disse sprekke ne må fylles straks, før ytterligere skade oppstår. Andre steder kan det være aktuelt å fylle igjen sprekker eller groper der det står eller renner vann som fører til frostsprengningsskader. I enkelte tilfeller kan det være riktig å bore hull for drenering. Dette arbeidet må begynne med en gang, men kan for de fleste feltene vedkommende trolig tas over langs.

Fortsatt må det legges vekt på å støpe av flere av feltene, dels fordi enkelte felt er spesielt utsatt for vitring og dels fordi en del felt har ekstra svake innhogninger og derfor tåler betydelig mindre slitasje enn andre.

Undersøkelsene de siste årene har vist at mange av feltene er ufullstendig eller mangelfullt dokumentert. Ofte finnes det i arkivet bare en kort innberetning/notis og et mangelfullt billedmateriale. Dokumentasjonen kan skje gjennom avstøpninger, men mest realistisk er det å satse på tradisjonelle dokumentasjonsmåter som kalkering og systematisk fotografering. Det er nødvendig med en rask innsats for å komplettere og nydokumentere store deler av materialet. Dette arbeidet kan rimeligvis gjøres i forbindelse med rutinemessige kontroller og vedlikehold av feltene. En forutsetning for at feltene skal kunne dokumenteres skikkelig, er imidlertid at berget er renset.

I museet.

Gjennomgang av bergkunstmaterialet på museet har vist at det mangler systematisering og orden til tross for at det har vært samlet inn kalkeringer gjennom mer enn 70 år. For å få til et fullverdig arkiv for kalkeringer og avstøpninger, er det nødvendig med et omfattende oppryddings og systemiseringsarbeid.

Det må etableres et eget bergkunstarkiv. Et slikt arkiv må nødvendigvis bli plasskrevende, og har ikke latt seg innpasse i de lokaler avdelingen hittil har hatt til rådighet. Imidlertid blir situasjonen en

annen når ombyggingen av Erling Skakkesgt. 47 A er ferdig i 1981. Det synes da å kunne la seg gjøre at helleristningsarkivet fysisk lar seg plassere i et av magasinene der.

Materialet må systemiseres. I forbindelse med overføring av eldre kalkeringer til mer bestandig materiale i begynnelsen av 1970-årene, ble det påbegynt et kartotek over disse samt nye innkomne kalkeringer, men fortsatt gjenstår å systemisere og kartotekføre en stor del av de eldre kalkeringene.

Kalkeringene må overføres til bestandig materiale. De aller eldste kalkeringene er små og utført på lerretspapir. Disse er forholdsvis godt bevart. Senere ble det benyttet kalkerpapir, ofte i store flak. De siste ti årene er benyttet plastfolie. De fleste av papirkalkeringene er i dag i meget dårlig stand, og det er absolutt nødvendig at de blir overført til et materiale som er mer bestandig. Dette arbeidet ble påbegynt i begynnelsen av 1970-årene, og en del er overført til plastfolie. Dette arbeidet må tas opp igjen så snart som mulig for at ikke deler av materialet skal gå tapt for alltid. De gamle kalkeringene har dels forskningshistorisk betydning, og dels er de (og vil fortsette å være) den eneste dokumentasjon av flere felt.

Ristningsarkivet må kopieres. Selv om alle (både gamle og nye) kalkeringer i framtiden vil bestå av plastfolie, er materialet likevel ikke betryggende sikret for etterslekten. Først og fremst fordi de bare foreligger i ett eksemplar, og vi ikke vet hvor lenge plastfolien vil vare. Plastfolien har dessverre den svakhet at tusj og farge som brukes ved kalkeringen biter dårlig på den. Ved berøring og slitasje vil figurer og linjer bli gnidd og tørket av folien. Det er derfor om å gjøre at originalkalkeringene i minst mulig grad blir åpnet og brukt til forskning og annet. Både av sikringshensyn og av hensyn til brukere, bør det derfor være dubletter av ristningene. Det synes lite realistisk å satse på dublering i full størrelse. Vi bør i stedet konsentrere oss om fotografiske kopier f.eks. målestokk 1:10. Dette har vært gjort for felt som har blitt undersøkt de siste årene.

OMKOSTNINGER OG ARBEIDSMENGDE.

Det synes som om de fleste bergkunstfeltene blir overgrodd i løpet av kort tid. Dersom bergflatene skal kunne holdes reine, må det derfor foregå regelmessig reinhold med faste mellomrom. På enkelte felt med 2-3 års mellomrom, på andre sjeldnere. Men før dette regelmessige vedlikeholdet i det hele tatt kan ta til, er det nødvendig med en systematisk og fullstendig rensing av praktisk talt alle de i dag kjente feltene.

I marken er det nødvendig på kort sikt å foreta en framrensing av alle felt. Dette arbeidet kan utføres i løpet av 2-3 år ved tilstrekkelig mannskap og ressurser. Det antas å være behov for ca. 2 årsverk til dette arbeidet.

På lengre sikt er det nødvendig med jevnt vedlikehold, rensing, oppmaling mv. av feltene med 2-10 års mellomrom. Til dette arbeidet antas det å gå med 1/3 årsverk pr. år. I tillegg til dette vil det være nødvendig med avstøpning av flere felt. Dette arbeidet antas å kreve 1/6 årsverk pr. år dersom det legges opp på lang sikt, f.eks. innenfor en 10-årsperiode.

Til ordning og systematisering av materiale innkommet til museet, antas det å gå med 1/2 årsverk og til overføring av eldre kalkeringer til mer bestandig materiale trolig 1 1/2 årsverk.

Konklusjonen gir dermed seg selv. Vi står overfor et omfattende problem, som det er om å gjøre å få løst. Dels dreier det seg om et langsiktig arbeid, og dels om arbeid som må utføres i løpet av forholdsvis kort tid. Arbeidet er av en størrelsesorden som vanskelig lar seg innpasse i avdelingens nåværende budsjetter, særlig gjelder det nødvendige, kortsiktige tiltak. Det må her søkes om ekstraordinære midler. Når det gjelder det jevne vedlikeholdet, må det innpasses i avdelingens ordinære drift. Men det er nødvendig med betydelige økninger i driftsmidlene dersom den skal kunne makte denne oppgaven.

LITTERATUR.

Michelsen, Kristen 1978: Bergkunstprosjektet. Arkeo 1978. Bergen.

Sæterhaug, Roar 1980: Avstøpning av helleristninger. Adresseavisen.



Arnstad I, Stjørdal. Vegetasjon og sprekker. Lav og mose.
Blokker utsprengt.



Holtås I, Levanger. Sprekker, frostsprengning. Blokker
utsprengt. Frostsprengning(?) i for-
senkningen og kanten av sprekkenene.



Hegre IV, Stjørdal. Vegetasjon. Mose- og lavvekst.



Fordal IIB, Stjørdal. Vegetasjon. Feltet nesten helt tilgrodd.



Leirfall IIIA, Stjørdal. Sprekker i spiss vinkel med overflaten. Kantene brekkes av.



Leirfall IIIA. Avskalling (eksfoliasjon) i overflaten av berget.



Hell I, Stjørdal. Hærverk.

ORIENTERING OG HELNING PÅ BERGKUNSTLOKALITETER I STJØRDAL

av Kalle Sognnes

BAKGRUNNEN

Forfatteren har i en del år arbeidet med studier av bergkunsten i Trøndelag. Undersøkelsene har vært basert på de arbeidsrutiner som har vært vanlige innen bergkunstforskningen i Norge de siste tiårene. Det gjelder både undersøkelse, dokumentasjon, kalkering mv. På enkelte områder har det imidlertid vist seg at det er behov for forandringer og forbedringer. Det gjelder først og fremst med hensyn til angivelse av nordretning og opplysninger om ristningsflatenes helning.

Dette kommer klart fram ved en gjennomgang av norske bergkunststudier. Det er idag vanlig å merke av nord-retningen på kalkeringen ved hjelp av en pil dersom de omfatter hele eller store deler av et felt. Men slik har det ikke alltid vært. Gjessing (1932, 1936, 1939) har nordpil bare på et fåtall av sine kalkeringer, mens et samtidig arbeid av Engelstad (1934) har nord-pil der det synes å være riktig å ha den. Eva og Per Fett (1941) bruker nord-pil på alle sine kalkeringer, mens Simonsen (1958) så seint som i slutten av femtiårene ikke gjør det. Nyere arbeider (f.eks. Marstrander 1963, Larsen 1972) har nord-pil som standard.

Vanligvis er det kalkeringer som gjengis. Når en kalkering ligger på berget, er det bare en nord-retning, men straks den tas av og blir lagt på et jevnt underlag, viser den ikke lenger riktige vinkler eller retninger. Det er derfor normalt nødvendig med mer enn en nord-pil. Bare avstander (målt langs bergets overflate) er fortsatt riktige. Vinkler og retninger vil bare være riktige dersom kalkeringen er en retnings- og vinkelriktig projeksjon av ristningsberget. Det vil bare skje når berget er en jevn flate, noe som forekommer meget sjelden. Og når det forekommer, dreier det seg som regel om svært små felt.

Opplysninger om helningen på ristningsberget er enda mer sjeldne enn angivelse av nord-retningen. I større arbeider om norsk bergkunst har

jeg bare funnet slike opplysninger hos Fett (1941) og Larsen (1972). De har brukt piler til å angi helningsretningen.

H.E. Lund har benyttet den samme metoden i en undersøkelse fra 1937 (Sognnes 1981 b) og i et mindre arbeid (Lund 1940). Dette er likevel mangelfullt, fordi forfatterne bare angir helningsretninger uten å si noe om selve helningen.

Så langt synes den beste løsningen på problemet å være den som er brukt av Fredsjö (1971, 1975) i Kville, Bohuslän, Sverige. Og så her er helningsretningen angitt med pil, men helningsvinkelen er samtidig oppgitt i grader.

På grunn av manglene som hittil har vært med hensyn til dokumentasjon av selve ristningsberget, har forfatteren valgt å angripe problemet på en annen måte. I stedet for bare å angi nord- og helningsretning, er ristningsbergets orientering og helning målt ved hjelp av klinometerkompass. Orienteringen er målt horisontalt langs etter bergets overflate og er merket av på kalkeringen som en horisontal linje. Gradene er skrevet over linjen. Helningsretningen går i rett vinkel på orienteringen og er markert på kalkeringen som en vertikal linje ned fra midten av linjen som angir orienteringen. Gradene er påført kalkeringen på høyre side av linjen. Indirekte gir disse to målingene også opplysninger om nordretningen(e).

Symbolet som er framkommet på denne måten likner geologiens symbol for strøk og fall. For å unngå misforståelser er den horisontale linjen gjort dobbelt så lang som den vertikale, og gradtallene er skrevet ved siden av symbolet (jfr. fig. 1 og Sognnes 1981 a). Figur 1 viser også at linjene som ble trukket horisontalt da kalkeringen lå på berget, ikke lenger er horisontale eller parallelle med hverandre. Nord-retningen vil derfor også variere.

I stedet for å måle orienteringen, kunne helningsretningen vært målt, men den er i praksis langt vanskeligere å måle. Metoden som er vist her, har også andre fordeler. På loddrette ristningsflater har det f.eks. ingen hensikt å bruke nord-piler dersom nord-retningen ikke er parallell med ristningsflaten. Metoden åpner også for systematiske studier av ristningsflatene, deres orientering og helning.

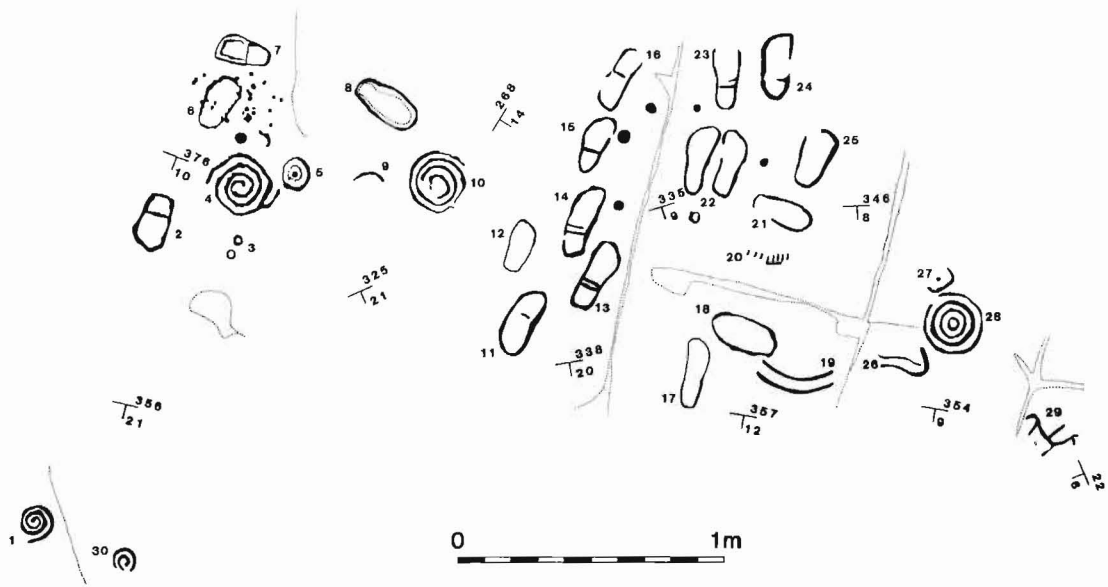


Fig. 1 Helleristninger på Bremset, Stjørdal. Lokalitet I, Tusskallberget. Kalkering ved forfatteren 1980.

METODE TIL STUDIUM AV BERGKUNSTFLATER

Slike systematiske studier kan utføres ved hjelp av metoder som lenge har vært vanlige innenfor strukturgeologien. Det kan gjøres på flere måter, men felles for alle er at det dreier seg om studier av plan. Under arbeidet tenker man seg at alle planene går gjennom midtpunktet i en kule. Til bruk ved studier av bergkunstflater synes det såkalte Schmidts nett å være best egnet. Dette er en flateriktig meridian-projeksjon av en halvkule, der meridianer (storsirkler) og bredde-sirkler (småsirkler) er tegnet inn med 2° avstand. (Schmidts nett med diameter 20 cm er å få kjøpt bl.a. i Tapir bokhandel i Trondheim.) For videre opplysninger om Schmidts nett og bruken av det, henvises til lærebøker i strukturgeologi (f.eks. Phillips 1971, Hobbs et.al. 1976).

Hvert sett av målinger som er gjort på ristningsberget kan sies å representere et plan, der vi kjenner retning (orientering) og helning. Projeksjonen av disse planene beregnes ved hjelp av Schmidts nett. I denne sammenhengen er det imidlertid bare linjen som representerer helningen som er av interesse, dvs. det punkt i nettet som representerer denne linjens skjæringspunkt med den tenkte kulens overflate. Resultatet blir et punktdiagram, der hvert punkt representerer ett sett av målinger.

ANALYSEN

Stjørdalen er det viktigste området når det gjelder bergkunst fra bronsealder i Trøndelag. Det er bare funnet helleristninger i området, og alle lokalitetene ligger i nedre del av dalen og på Skatval-landet nordøst for dalmunningen.

I øyeblikket er det kjent 69 bergkunstlokaliteter innenfor dette området, men bare få av dem er publisert (f.eks. Rygh 1908, 1914, Petersen 1926, Marstrander 1970). Hver lokalitet kan inneholde flere felt, og flere lokaliteter kan sammen danne større grupper. Den største gruppen ligger på Leirfall, der det er funnet ca. 600 figurer (Marstrander 1970).

På flere av lokalitetene er det bare funnet skålgroper. Disse er ikke tatt med ved analysen. Også enkelte figurlokaliteter mangler. Dette har flere årsaker. Enkelte er idag bortsprengt, andre kan ikke finnes igjen. Lokaliteter som består av løse blokker som ikke lenger ligger på sin opprinnelige plass, er heller ikke tatt med.

Analysen omfatter 42 lokaliteter. Det er i alminnelighet gjort tre målinger på hver lokalitet, men på de største er det gjort fem og på de aller minste bare en eller to målinger. Hensikten med dette har vært å gjøre målingene fra hver lokalitet så representative som mulig, og å gjøre det sikkert at målingene til sammen virkelig representerer materialet som helhet. Analysen omfatter ialt 140 målinger.

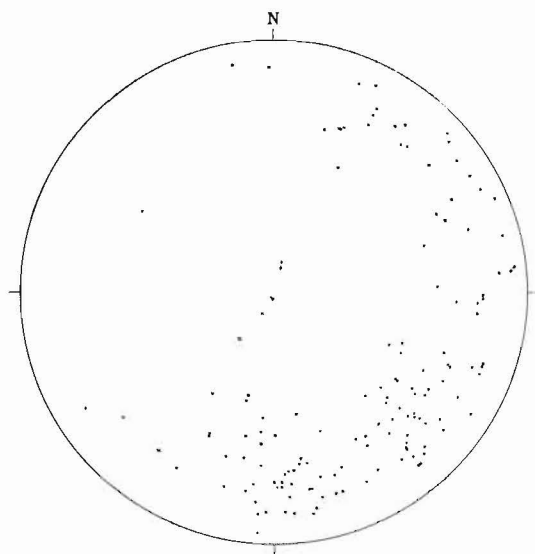


Fig. 2 Punktdiagram som viser orientering og helning på 42 bergkunstlokaliteter i Stjørdal.

De 140 målingene (pluss 5 målinger fra veideristningen på Hell) er framstilt i fig. 2, der punktene er samlet som en sky i østre halvdel av diagrammet. Særlig tett ligger de i sørøstre kvadrant. Medianverdien for de målte orienteringene er 80° . 50% ligger mellom 42° og 119° og 75% mellom 18° og 148° . Medianverdien for helningen er 24° . 50% ligger mellom 16° og 33° og 80% mellom 11° og 43° .

Dette kan også vises ved hjelp av konturdiagram. Framgangsmåten ved konstruksjonen av slike diagram er også beskrevet i lærebøker i strukturegeologi (f.eks. Billings 1954, Phillips 1971). Resultatet er framstilt i fig. 3. Et bredt belte følger kanten av diagrammet fra NNØ til SSV. Konsentrasjonen til sørøstre kvadrant kommer meget tydelig fram, og vi finner to adskilte maksima. Det ene ligger rett i sør, det andre i sørøst. Selv om det finnes ristningsflater som vender mot andre himmelretninger, er konklusjonen likevel klar. Bergkunsten i Stjørdalen er dominert av ristningsflater som vender mot sør eller sør-øst, med helninger mellom 10° og 40° .

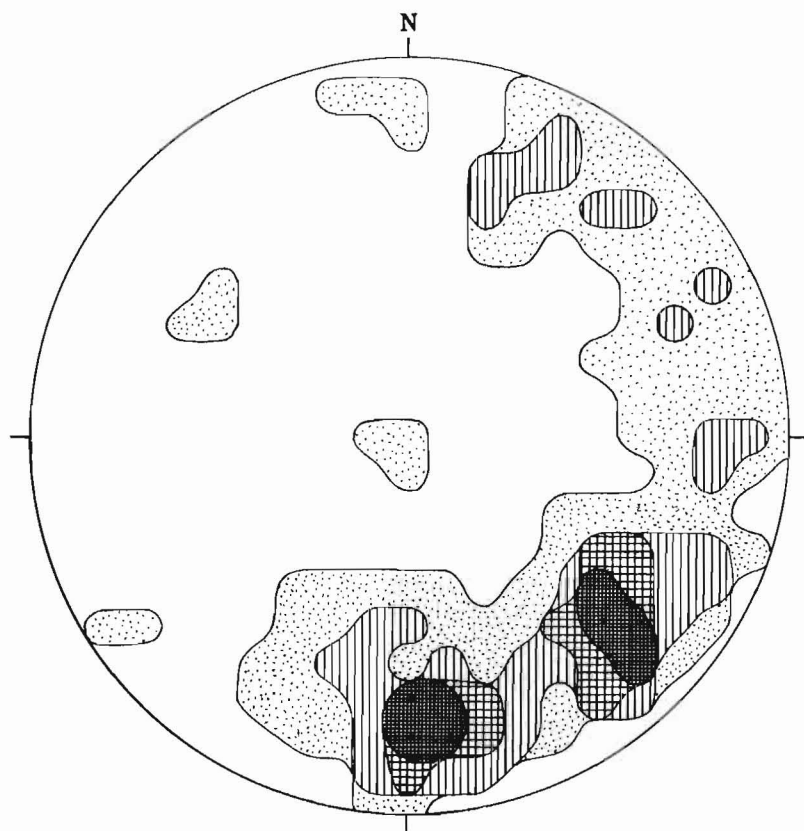


Fig. 3 Konturdiagram basert på punktdiagrammet, fig. 2.

TOLKNING OG DISKUSJON

Flere forskere har tidligere pekt på solens betydning innenfor bronsealderens kult eller religion (f.eks. Almgren 1927), og det har vært pekt spesielt på solkultens betydning for forståelsen av helleristningene i Trøndelag (Petersen 1926, s.34, Shetelig 1930, s.82). Det er derfor fristende å tolke diagrammene i fig. 2 og 3 som støtte for solkultteorien. Stjørdalsristningene vender i overveiende grad mot sør og solen, når den står på det høyeste midt på dagen.

Men er dette den eneste riktige tolkningen? Et flertall av ristningene finnes i ytre del av dalen, som her er orientert nokså nøyaktig øst/vest. Ristninger som er hogd inn på dalens nordside må derfor nødvendigvis vende mot sør. Spørsmålet blir derfor: vender ristningene mot sør fordi den tidens mennesker, de som hogde inn ristningene, ønsket at de skulle vende mot solen når den sto på sitt høyeste, eller skyldes deres orientering at de tilfeldigvis er hogd inn på nordsiden av en øst/vest-gående dal? Eller sagt på en annen måte: Er ristningene orientert i forhold til himmelretningene eller i forhold til den lokale topografien? Fig. 2 og 3 indikerer at ristningene ikke nødvendigvis måtte vende mot sør. I tillegg til sør og sør-øst er mange himmelretninger representert, de fleste likevel i østre del.

Heldigvis lar det seg gjøre å se nærmere på dette spørsmålet innenfor undersøkelsesområdet. Skatval-landet er et forholdsvis lavt forland med små øst/vest-gående dalganger med lave, oppstikkende bergrygger i mellom. Disse bergryggene der vi finner helleristningene, skråner nesten i alle retninger ned mot dyrket mark og gamle bosetningsområder. Det burde derfor være mulig å hogge inn ristninger som vendte mot alle himmelretninger. Om det i dette området skulle vise seg at en spesiell retning var foretrukket, ville det være en klar indikasjon på at ristningsflatene var valgt ut uavhengig av lokale topografiske forhold.

Målingene som er gjort på Skatval, er vist i fig. 4. Punktene finnes spredt over hele den østre halvdelen, men enkelte ristningsflater vender også mot sørvest og nordvest. Resultatet står i skarp kontrast til resultatet av analysen som omfatter alle ristningene i Stjørdal. På

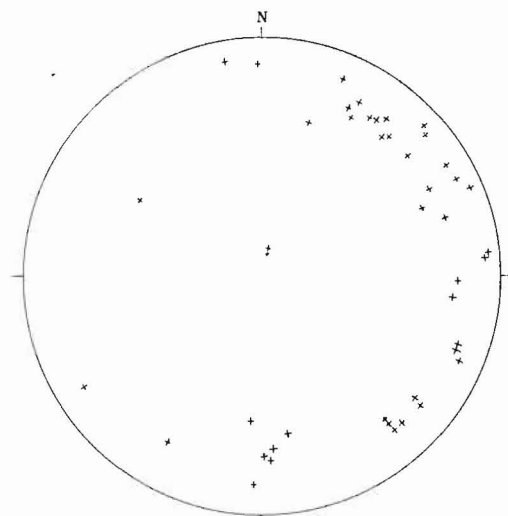


Fig. 4 Punktdiagram som viser orientering og helning på bergkunstlokalitetene på Skatval.

Skatval finnes det ingen foretrukket orientering på ristningsflatene.

En videre kontroll kan gjøres ved å se på ristningene som ligger i sidedaler og så langt oppe i Stjørdalen at den ikke lenger er orientert øst/ vest. I Forradalen, en sidedal mot nordøst, er det kjent fire lokaliteter på nord-vestsiden av dalen. Forradalen er her orientert ca. $45-50^{\circ}$, men en ristningsflatene er orientert mellom 43° og 64° (14 målinger). 8 målinger ga mellom 43° og 49° . I Leksdalen som går mot sør, viste målingene større variasjon.

Øst for munningen av Forradalen er hoveddalføret orientert nordvest/sørøst, ca. 333° . Der er her kjent to lokaliteter på sørvestre side av dalen, orientert mellom 334° og 3° (3 målinger). Videre mot øst svinger dalen i nordøstlig/sørvestlig retning, ca. 30° . Også her er det kjent to lokaliteter, med 6 målinger, som alle ligger mellom 21° og 41° .

På sørsiden av ytre del av hoveddalføret er det kjent en lokalitet. Orienteringen er her målt til mellom 292° og 294° , mens dalens retning er omtrent øst/vest (ca. 270°).

Detaljstudier av ristningsflater på Skatval og i sidedalene viser ingen tilknytning til spesielle himmelretninger. Ristningsflatene på Skatval synes å være valgt helt fritt (for det meste i østlige retninger), mens ristningsflatene i sidedalene vender mot dalbunnen og motsatt side av dalen. Forholdet er det samme for ristningene i selve Stjørdalen. De ligger på nordsiden av dalen og må derfor nødvendigvis vende mot sør.

Men hvorfor finner vi ristningene nesten utelukkende på nordsiden og ikke på sørsiden av dalen? Det kan skyldes tilfeldigheter, ved at ristninger på sørsiden ennå ikke er gjenfunnet. Dersom ristningene var knyttet til bronsealderens bosetning, noe forfatteren tror, er det gode grunner til at de ble hogd inn på nordsiden av dalen. Lokalklimaet er her gunstigst for både primitivt åkerbruk og husdyrhold. Nordsiden mottar mest stråling fra solen, snøen smelter tidligst, telen går først av jorden osv. Det er derfor rimelig at den eldste bosetningen har ligget her. Det vil likevel ikke komme som noen overraskelse om det i framtiden blir funnet ristninger også på sørsiden av Stjørdalen.

Forfatteren vil takke Richard Binns, Trondheim og Gro Mandt, Bergen, for verdifulle kommentarer og råd i forbindelse med utarbeidelsen av artikkelen.

LITTERATUR

- Almgren, O. 1927 Hällristningar och kultbruk. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens Handlingar 35. Stockholm.
- Billings, M.P. 1954 Structural geology, second edition. Englewood Cliffs.
- Engelstad, E.S. 1934 Østnorske ristninger og malinger av den arktiske gruppe. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter XXVI. Oslo.
- Fett, E. og P. 1941 Sydvestnorske helleristninger. Rogaland og Lista. Stavanger Museums skrifter nr. 5. Stavanger.
- Fredsjö, Å. 1971 Hällristningar i Kville Härad i Bohuslän, Svenneby socken. Studies in North European Archaeology 7. Gøteborg.
- Fredsjö, Å. 1975 Hällristningar i Kville härad i Bohuslän, Bottna socken. Studies in North European Archaeology 13. Gøteborg.
- Gjessing, G. 1932 Arktiske helleristninger i Nord-Norge. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter XXI. Oslo.
- Gjessing, G. 1936 Nordenfjeldske ristninger og malinger av den arktiske gruppe. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter XXX. Oslo.
- Gjessing, G. 1939 Østfolds jordbruksristninger. Idd, Berg og delvis Skjeberg. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter XXXVI. Oslo.
- Hobbs, B.E., Means, W.D. og Williams, P.F. 1976 An outline of structural geology. New York.
- Larsen, G.M. 1972 Bergbilder i Hordaland. Årbok for universitetet i Bergen, Humanistisk serie 1970 nr.1. Bergen.
- Marstrander, S. 1963 Østfolds jordbruksristninger. Skjeberg. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter LIII. Oslo.
- Marstander, S. 1970 A newly discovered rock-carving of Bronze Age type in Central Norway. Valcamonica symposium. Capo di Ponte.
- Petersen, T. 1926 Nye fund fra det nordenfjellske Norges helleristningsområde. I: Nordiska arkeologmøtet. Finska fornminneföreningens tidsskrift XXXVI:1. Helsinki.

- Phillips, F.C. 1971 The use of stereographic projection in structural geology. London.
- Rygh, K. 1908 Helleristninger af den sydiskandinaviske type i det nordenfjeldske Norge. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1908 no. 10. Trondheim.
- Rygh, K. 1914 En ny helleristning i Øvre Stjørdalen, Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1913 no. 5. Trondheim.
- Shetelig, H. 1930 Fra oldtiden til omkring 1000 e.Kr. Det norske folks liv og historie gjennom tidene, bind 1. Oslo.
- Sognnes, K. 1981 a Helleristningsundersøkelser i Trøndelag 1979-1980. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab, Museet, Rapport Arkeologisk serie 1981:2. Trondheim.
- Sognnes, K. 1981 b Helleristninger i Stjørdal I, Skatval sogn. Manuskript.

ARKEOLOGISKE REGISTRERINGER I DE 10-ÅRS VERNEDE VASSDRAG.

av Lars F. Stenvik.

Bakgrunnen.

DKNVS Museet har nå i to feltsesonger foretatt registreringer av arkeologiske kulturminner i nedbørfeltene til de 10-års vernede vassdrag som faller innenfor museets ansvarsområde (fig. 1). Disse registreringene er kommet i stand som følge av Regjeringens ønske om bedre kjennskap til konsekvensene av vassdragsutbygging.

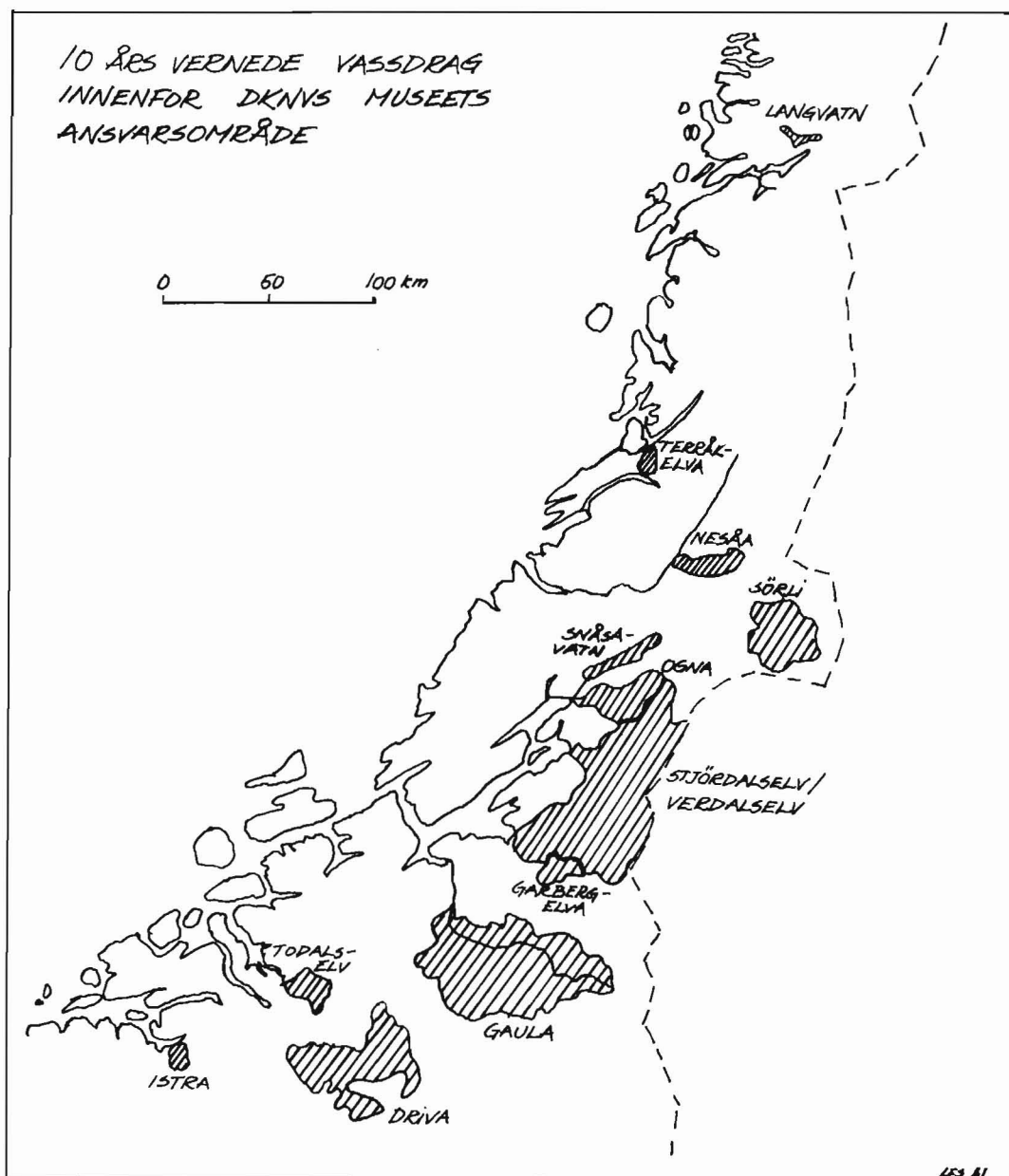


Fig. 1

I vannkraftutbyggingssaker har tidligere bare ett og ett vassdrag blitt vurdert ved konsesjonsbehandling. Med stigende interesse for natur-og kulturvern i samfunnet det siste tiår, er dette blitt en politisk umulig framgangsmåte. Man har derfor forsøkt å vurdere et større antall vassdrag samtidig, der man har anledning til å vurdere utbyggingsinteresser og verneinteresser i en større sammenheng.

I St.medl.nr. 55 for 1968-69, Langtidsprogrammet 1970-73, ble det derfor uttalt at det ville bli utarbeidet en samlet plan for hvilke vassdrag som burde bevares uberørt av kraftutbygging. På denne bakgrunn ble det såkalte Sperstadutvalget opprettet av Kommunal- og arbeidsdepartementet i 1969. Dette utvalget kom så med sin rapport ved årsskiftet 1970-71. Denne rapport førte i sin tur til St.prp.nr. 4 1972-73 fra Industridepartementet som ble behandlet i Stortinget 6. april 1973 (verneplan for vassdrag). Her ble det vedtatt at 50 vassdrag skulle vernes i 10 år.

Etter anmodning fra Industridepartementet ble Sperstadutvalget reetablert i 1975. Utvalget skulle denne gang gi tilråding om de vassdrag man utsatte behandlingen av i 1973 pluss en del andre vassdrag. Denne utredningen forelå i 1976. På grunnlag av denne fremmet Olje- og energidepartementet Verneplan II for vassdrag i februar 1980.

Disse utredningene har konkludert med at man måtte foreta omfattende registreringer i disse vassdragene. Dette har Regjeringen sluttet seg til. Det er således i Langtidsprogrammet for 1978-81 gitt utttrykk for at man vil styrke arbeidet med å utrede verneinteressene i de vassdrag som er 10-års vernet.

Det er Olje- og energidepartementet, tidligere Industridepartementet, som har det foremelle ansvar for saksbehandlingen av verneplanen for vassdrag. Utbyggingsinteressene klarlegges av NVE, mens Miljøvern-departementet er pålagt det praktiske arbeid med utredning av verneinteresser.

Miljøverndepartementet har så i sin tur henvendt seg til faginstusjoner som kunne foreta slike utredninger. Man innså at det var nødvendig å dele undersøkelsene i to: En kulturhistorisk og en naturfaglig del. (Dessuten friluftinteresser.) Innenfor den kulturhistoriske siden

har man videre en tvedeling mellom arkeologi og etnologi. De arkeologiske undersøkelser er organisert av de 5 arkeologiske museer her i landet, mens Riksantikvaren og Tromsø Museum står for de etnologiske registreringer.

Det ble opprettet en felles styringsgruppe for de kulturhistoriske registreringer. Denne er sammensatt av representanter for Den arkeologiske interimskommisjon, Institutt for folkelivsgransking ved Universitetet i Oslo, Tromsø Museums kultruhistoriske avdelinger, Riksantikvaren og Miljøverndepartementet.

Utforming av mandat.

Styringsgruppen for dette kulturhistoriske registreringsprosjekt har på grunnlag av departementets ønsker og egen faglig innsikt kommet fram til direktiver for registreringene. De kan sammenfattes slik:

1. Registreringene bør dekke områder rundt vann og elver, men avta utover nedbørfeltet. I områder der registreringer tidligere er utført, bør man bygge på disse. I noen tilfelle kan muntlige opplysninger av kjentfok erstatte registreringer.
2. Kvantifisering av de enkelte kulturminner bør begrenses. Man bør beflitte seg på å finne flest mulig forskjellige kulturminnetyper.
3. Beskrivelse og oppmåling av kulturminner bør være korte; det må i stor grad satses på fotodokumentasjon.

Styringsgruppen har på denne måten konkretisert de signaler som er kommet fra Miljøverndepartementet. Dette mandatet, om man kan kalle det det, representerer en innsnevring av rammene for en undersøkelse av de verneverdiene som måtte finnes innenfor nedbørfeltet til et vassdrag. Særlig iøynefallende er den geografiske innsnevring ved at man velger å fokusere områder i nærheten av elver og vann.

Til å lede disse registreringene har man ansatt prosjektledere ved de involverte institusjoner. Prosjektlederne har stått for den daglige ledelse og praktiske gjennomføring av registreringene. Det er også prosjektlederne som skriver delrapporter for de forskjellige vassdrag. Vi skal dvele litt ved den rolle disse prosjektlederne har ved å omsette

styringsgruppens mandat i konkrete registreringer. Her skjer nemlig også en definisjon av mandatet eller sagt med andre ord, en ny innskrenkning av mandatet.

Det ligger i sakens natur at prosjektlederne har ulik faglig bakgrunn. Det arkeologiske studium er utpreget forskerrettet (magistergradsstudium). Man har gjerne spesialisert seg innen en liten sektor av faget. I et registreringsprosjekt som registreringene av kulturverdier i de 10-års vernede vassdrag, må man dekke hele spektret innen arkeologi. Det blir derfor et problem at man i den grad man opererer utenfor sitt eget spesialfelt, kan komme til å samle inn data i relasjon til "vedtatte" forskningsspørsmål. Ut fra den generelle kunnskap man har om disse områder bekrefter/avkrefter man hypoteser som allerede er stilt. En egen erfaringsbakgrunn er med andre ord en begrensende faktor og innsamlingen av data virker konserverende på forskningen.

Hvis man ellers hovedsakelig har hatt sitt arbeidsfelt innen jernalderforskning, er det naturlig nok at man ikke har den teoretiske og rent felttekniske innsikt innen steinalderforskning, som en arkeolog som all sin dag har vært opptatt av steinalder har. Datainnsamlingen på dette området vil derfor ikke ha den samme "offensive" karakter som innen spesialområdet.

Det er derfor rimelig å tro at i en slik datainnsamlingsprosess vil de ulike registratorers kompetanse på de forskjellige områder gjenspeiles i de innsamlede data.

Man kan forsøke å kompensere dette ved å engasjere spesiell kompetanse i feltarbeidet som dekker områder prosjektlederen ellers ikke har arbeidet med. Dette er i alle fall forsøkt gjennomført ved DKNVS Museet. Allikevel er det til syvende og sist prosjektlederen som farger registreringene ved å foreta overordnede prioriteringer m.h.t. tid og penger.

Da er vi straks inne på det største problem prosjektlederen er stilt overfor. Den skjebne alle slike utredninger må lide, er at de skal innpasses i den økonomiske virkelighet. Dette er noe man i oppdragsforskning av denne karakter har levd med og trolig må leve med i fremtiden. Man må antagelig avfinne seg med at man er en del av

med. En kanskje like viktig hjørnestein har Lov om kulturminner av 9. juni 1978 vært. Det er denne loven som legitimerer disse registreringene. §4 i Lov om kulturminner nevner hva som forstås med faste fornminner. Det er disse man har villet påvise ved registreringene.

I pakt med økt forskning og ny erkjennelse av hva et fornminne egentlig er, har også lovverket endret seg. Det er f.eks. listet opp betydelig flere faste fornminner i loven av 9. juni 1978, enn i den loven den avløste fra 29. juni 1951. Forskning er en dynamisk prosess. Det er klart at man også i slike registreringer som de man har foretatt i de 10-års vernede vassdrag, vil forsøke å utvide vår kunnskap om menneskers tilpasning i forhistorie og middelalder. Man er stadig observant overfor fenomen som tidligere ikke har vært erkjent som kulturminner.

Miljøverndepartementet har altså ønsket å kartlegge verneverdier i de enkelte vassdrag ut fra potensiell vassdragsregulering. Dette er for så vidt vesentlig. Hadde det f.eks. vært hytteutbygging som var årsak til Miljøverndepartementets initiativ, ville det ha medført en annen registreringsstrategi. Man har følgelig lagt stor vekt på registrering av kulturminner rundt et vann som det er aktuelt å demme opp, slik at eventuelle kulturminner blir ødelagt. På den annen side har man ikke alltid følt seg bundet av slike utbyggingsplaner. Deler av vassdrag som i dag ikke er attraktive utbyggingsobjekt, kan komme til å bli det p.g.a. tekniske nyvinninger eller energisituasjonen.

Kulturminner kan ligge et godt stykke unna vannkanten og allikevel er det til syvende og sist relasjonen til vann som er utslagsgivende for lokaliseringen. Det er ellers viktig å slå fast at kulturminner eksisterer i forhold til hverandre, det er med andre ord et samspill mellom dem. De utgjør videre deler av et kulturlandskap. Naturen har vært eksistensgrunnlaget for de mennesker som har livnært seg i et område, og det er derfor helt naturlig at dette avhengighetsforhold også avspeiles i kulturminnene. Man kan gjerne si at kulturhistorie er noe mer enn den matematiske summen av levninger etter mennesker. Disse levninger er bare datagrunnlaget, det er relasjonene mellom data som kan fortelle noe om forhistorien.

Blir data i en slik avhengighetskjede berørt, vil hele systemet bli berørt og kulturlandskapet endrer karakter. For forskningen vil kulturminnene være datagrunnlag for å skrive kulturhistorien. Det kan f.eks.

være grunnlag for bosetningshistorie rent lokalt eller i en større sammenheng: Regionalt eller nasjonalt. Etter som forskning på dette området stadig gjør nyvinninger, vil det alltid være behov for gang på gang å gå tilbake til primærmaterialet og teste nye idéer. I en slik aktiv forskningsprosess sier det seg selv at det er viktig at grunnlagsmaterialet finnes intakt.

Før registreringene i de 10-års vernede vassdrag ble satt i gang, foretok man grundige arkivundersøkelser. Det var viktig å kartlegge hvilke opplysninger man allerede satt inne med. Det viste seg at disse opplysningene var ujevnt fordelt både med hensyn til forskjellige områder innen samme vassdrag, men også fra vassdrag til vassdrag. I museets arkiver har man oppbevart opplysninger om kulturminner, som er kommet til museet på forskjellig vis de siste par hundre år. Svært mye er tilfeldige opplysninger. Man må videre regne med at kulturminner som er beskrevet i gamle notater, i dag er forsvunnet på forskjellig vis. Det kan derfor hende at man i Vassdragsrapportene tar med opplysninger om kulturminner som ikke lenger eksisterer.

Deler av nedbørfeltene til de vassdrag som er vernet i 10 år, er tidligere registrert for Økonomisk Kartverk. Dette er systematiske registreringer man uten videre har kunnet bruke i registreringene i de 10-års vernede vassdrag. Lignende registreringer har man også kunnet bruke der deler av nedbørfeltene er registrert i forbindelse med utarbeidelse av generalplaner og soneplaner. Andre områder kan f.eks. være registrert av arkeologer i sammenheng med forskningsoppgaver. Dette er også data man kan bruke.

Dette måtte få betydning for prioritering av nye registreringer. Det ville være urimelig å legge stor innsats i områder som allerede var registrert. Det gjennomgående trekk ved alle arkivdata er at de hovedsakelig dekker de deler av vassdragene som er bebodd, og der den menneskelige aktivitet er størst. Konsekvensen ble at man valgte å registrere utmarks- og fjellområder framfor jordbruksområder.

På denne måten kunne man samtidig forsøke å påvise større bredde i fornminnebestanden. Det er all mulig grunn til å anta at typiske "utmarksfornminner" er sterkt underrepresentert i forhold til gravhauger,

men mer om dette siden.

Registreringene har stort sett foregått i grupper bestående av to personer. Leder har gjerne vært prosjektleder eller magistergrads-studenter i arkeologi. Disse gruppene har gått over deler av nedbørfeltene etter anvisning av den ansvarlige leder. Man har lett etter synlige såvel som ikke synlige fornminner. Til den siste gruppen hører steinalderboplasser (se fig.3). For å finne slike fornminner har man foretatt en rekke prøvestikk med spade på det man har ment var egnede steder. Det som avslører en steinalderboplass er kombinasjonen av trekull og/eller avslag fra redskapsproduksjon i stein. Man har også sjekket en del synlige fornminner ved hjelp av spadestikk. Det kan f.eks. på overflaten være vanskelig å se forskjell på en dyregrav og en trekullmile. Her vil et spadestikk kunne avgjøre dette.

Selv om man går systematisk rundt på leting etter fornminner, vil man aldri finne alle spor etter menneskelig aktivitet i terrenget. I mange tilfelle er det tilfeldigheter som avgjør om man oppdager en steinalderboplass f.eks. Derfor kan man med stor sikkerhet si at det innenfor et nedbørfelt fins flere fornminner enn de man har registrert.



Fig. 3

Steinalderboplass ved Veresvatnet i Verdal. Oppdaget ved registreringer i de 10-års vernede vassdrag.
Foto: H.C.Søborg.

Ett er sikkert: Uten den hjelp og informasjon man får av lokalbefolkningen vil slike registreringer bli svært amputert. Man har mange ganger stått i stor takknemlighetsgjeld til personer som har vært aktive amatørarkeologer og merket seg hvor kulturminner fins. Registratorene har kunnet følge deres anvisninger og spart tid og penger.

Bruken av de registrerte data.

På fig. 2 er skjematisk framstilt hvorledes de innsamlede data i realiteten blir brukt. Fra registreringsgruppene går feltrapporter til prosjektlederen, som i sin tur sammenstiller rapporter for hvert enkelt vassdrag. Prosjektlederen gjør bruk av de data han/hun mener skal være med. Styringsgruppen for de kulturhistoriske registreringer vil i en samlerapport presentere og vurdere kulturhistoriske verneverdier i de 10-års vernede vassdrag. Her er de enkelte vassdrag presentert i en sterkt forkortet form. Den videre skjebne til registreringene er enda ikke helt klar, men det er meningen at den kulturhistoriske rapport sammen med tilsvarende rapporter for den naturfaglige siden skal gå til Miljøverndepartementet. Her vil en sammenstilling av alle fagrapporter bli foretatt. Fra Miljøverndepartementet vil så til slutt innstillingen med forslag til verning eller adgang til konsesjonsbehandling gå til regjeringen og siden til Stortinget der endelig vedtak blir fattet.

Slik vandrer altså de innsamlede data. Et helt annet spørsmål er hvorledes disse data skal forstås. Det er på dette punktet jeg vil henlede oppmerksomheten i dette siste avsnittet. Disse refleksjoner har særlig gyldighet for de rapporter prosjektlederen skriver for de enkelte vassdrag, men disse er i sin tur grunnlag for alle de senere rapporter.

Det første problem man står overfor er, hvor representative er de framskaffede data for den egentlige kulturminnebestand i et vassdrag? Er det registrerte utvalg proposjonalt med det reelle forhold? På dette må man temmelig sikkert svare nei.

Undersøkelsesområdene er for det første ikke tilfeldig valgt. Som det tidligere er fremholdt, er det lagt større vekt på å registrere områder i nærheten av elver og vann. Rent statistisk kan derfor de data man har fremskaffet ikke brukes til å skrive kulturhistorie om hele nedslagsfeltet til et vassdrag.

I neste omgang er det forhold ved kulturminnene selv som gjør at vår kunnskap om forhistorien blir skjev. En gravhaug er f.eks. mye lettere å oppdage enn en steinalderboplass både fordi gravhaugen rent fysisk er lettere å erkjenne, men også fordi gravhauger i det alt vesentlige ligger i områder der den menneskelige aktivitet er størst. Sjansen for at en gravhaug oppdages er med andre ord langt større enn en steinalderboplass, som gjerne ligger i fjell og utmark.

Dette problem gjelder ikke bare for faste fornminner. Det samme forhold gjør seg gjeldende for funn. Ei steinøks som er tapt på et område som senere er dyrket som åker, har statistisk sett en enormt større mulighet til å bli funnet enn en som er tapt i et utmarksområde, etter som åkeren pløyes og harves til stadighet. - I alle fall var det slik den tid da den som pløyde gikk bak plogen. Traktorpløying har kanskje endret dette noe.

Når arkeologer skal forsøke å rekonstruere fortiden, må man hele tiden være klar over slike skjevheter ved materialet. Her er det også på sin plass å trekke fram skjevheter ved tidligere registreringer. De registreringer som er foretatt i forbindelse med utgivelsen av Økonomisk Kartverk, har skjedd i områder som i dag har økonomisk interesse (jfr. navnet på kartserien). Kartserien dekker bare deler av landet, særlig er jordbruksområder tilgodesett. Registrering av utmarks- og fjellkulturminner er derfor blitt oversett. Her vil jeg særlig trekke fram den helt åpenbare underrepresentasjon av samiske kulturminner. Samenes eksistens har alltid vært knyttet til fjellet. I all fremtidig registrering av kulturminner bør det derfor legges særlig vekt på denne gruppen.

De listene over kulturminner som er registrert i de enkelte vassdrag, må derfor ikke oppfattes som de endelige. Nye vil komme til og noen vil kanskje falle fra. Listene er heller ikke representative ettersom utvalget ikke er proporsjonalt med det reelle forhold. Enkelte kulturminner er overrepresentert.

Hvorledes skal så disse registreringene kunne brukes? I mine øyne kan registreringene bare brukes til å fortelle hvilke kulturminnetyper som er til stede. De kan altså fortelle litt om bredden av kulturminner og

svært lite om kvantitative forhold. Her må innskytes at en kvantifisering av gravhauger trolig vil være nærmere sannheten enn en kvantifisering av steinalderboplasser.

En annen sak er at vi i enkelte tilfelle kan danne oss bilder av kulturminnebestanden i et vassdrag ved å bruke overføringsmodeller. Det er ofte slik at enkelte områder innenfor et vassdrag er bedre undersøkt enn andre. Dette kan f.eks. skyldes at enkeltpersoner har drevet nitid registreringer av egeninteresse eller at arkeologer har foretatt forskningsregistreringer. Dette kan jeg belyse med et eksempel. Rundt Tomoen øverst i Budalen, har gårdbruker Svein Tomo registrert og avmerket på kart alle de kulturminner han har funnet i årenes løp (se fig.4). Det er klart at vi kan forvente at områder som ligger utenfor hans registreringer av tilsvarende beskaftenhet trolig kan inneholde tilsvarende kulturminner.

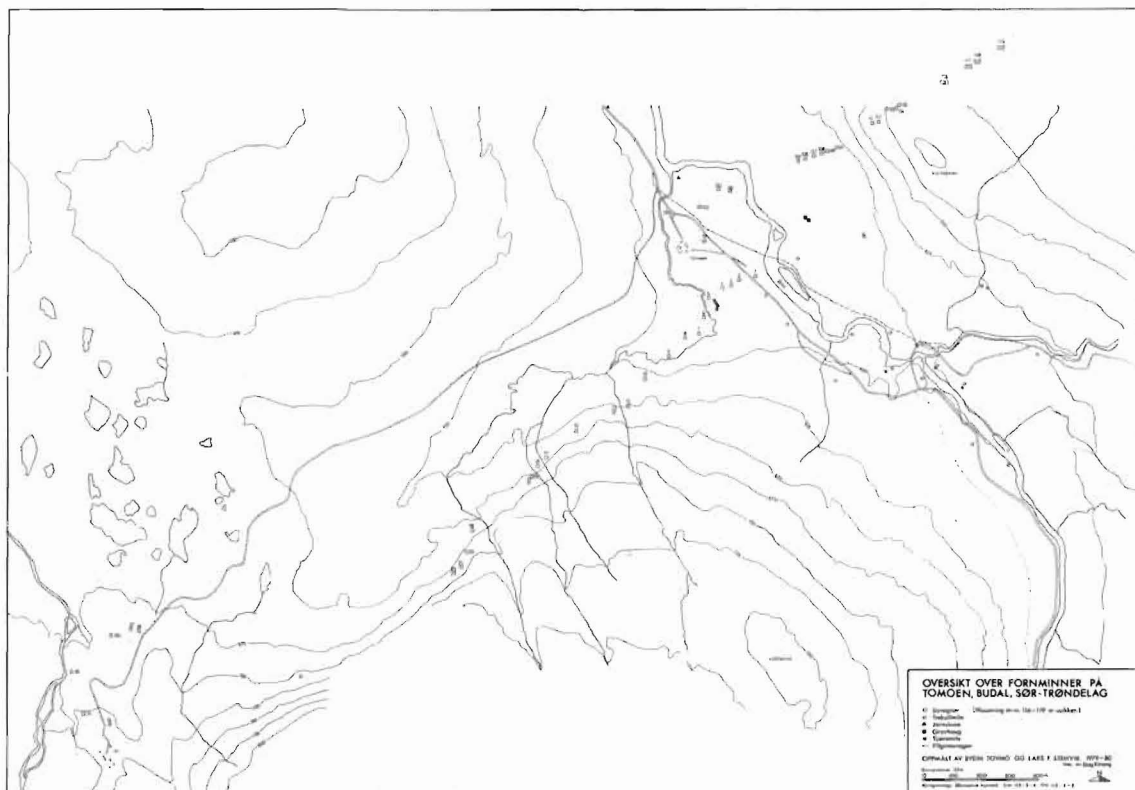


Fig. 4

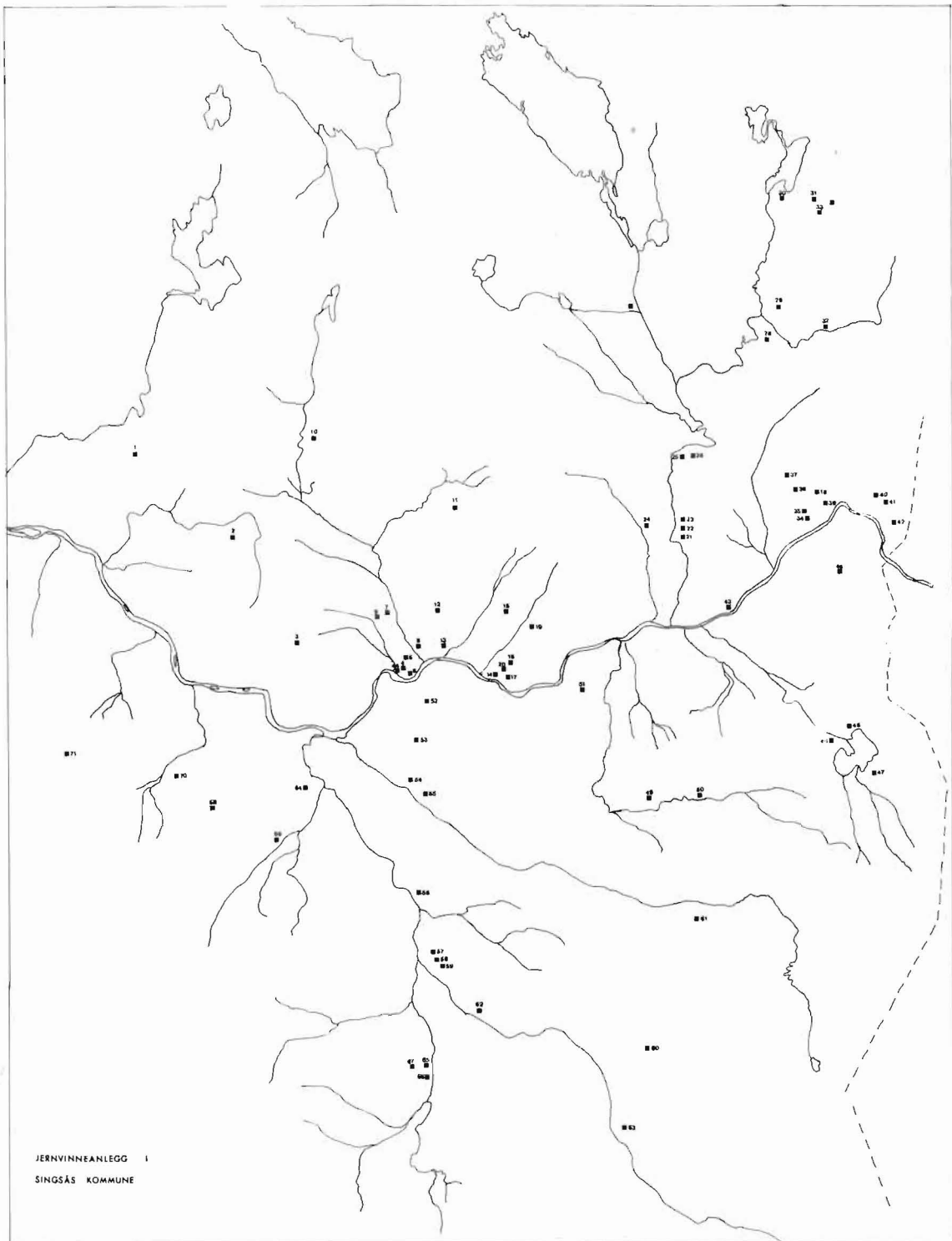


Fig. 5

Et annet eksempel kan også brukes. I gamle Singsås kommunen i Gauldalen, har Chr. Lodgaard drevet registrering av jernvinneplasser (se fig.5). Vi kjenner således 70-80 jernvinneplasser fra denne delen av Gaulas nedbørfelt. Dette er flere ganger mer enn det antall jernvinner man kjenner fra resten av vassdraget. Ut fra dette kan man således hevde at de relativt få jernvinner man kjenner i Haltdalen, Ålen og Sokndal, må skyldes manglende registreringer. Singsås skiller seg ikke nevneverdig fra disse områdene hva natur- og næringsgrunnlag angår.

Det er klart at registreringene er et partsinnlegg i en samfunnsdebatt. Her som i andre samfunnsspørsmål, må man regne med at den som leder slike registreringer har personlige synspunkt. Faren er opplagt til stede for at de registrerte data tøyes i den retning registreringslederens standpunkt til kraftutbygging ligger. Det er derfor viktig at denne personen forsøker å tøyle sine antipatier og sympatier mest mulig, slik at de data som fremskaffes oppfattes som argumentasjon og ikke som agitasjon. Tendensiøse uttalelser og usaklighet slår gjerne den motsatte vei.

NOEN PROBLEMER I FORBINDELSE MED REGISTRERING AV GÅRDS- HAUGER PÅ SØR-OG MIDT-HELGELAND.

av Birgitta Wik.

Gårdshauger er en type fornminner som i senere tid har vært framme i lyset i nord-norsk arkeologisk forskning (bl.a. Stamsø Munch 1966, Bertelsen 1979 a og b, Holm-Olsen 1979). Disse fornminnene vil få stor betydning i forskningen, da de består av kulturlagsakkumulasjoner som kan gi et fordypet bilde av gårdsøkonomien i middelalderen, men også som de seneste resultatene peker mot, i jernalderen.

Gårdshauger er et fenomen som synes å ha paralleller i andre land. I f.eks. Danmark kan såkalte byhøje sammenlignes med gårdshaugene (Bertelsen 1979 b, s. 19). Også kulturlagsakkumulasjoner fra mer fjerne strøk som de tidligste jordbrukssamfunnene i Midt-Østen, Sørøst-Europa og Meso-Amerika kan ha en del til felles med gårdshaugene (op.cit.s.20). En har ansett at de nordnorske gårdshaugene har hatt sitt hovedområde på ytterkysten av Lofoten, Vesterålen og Senja (Stamsø Munch 1966,s.25f). Registreringer i forbindelse med utgivelsen av Økonomisk Kartverk, viser imidlertid at de indre delene ikke har færre gårdshauger enn de ytre (Bertelsen 1979 b,s. 8).

Registreringer av fornminner for Økonomisk Kartverk i noen av kystkommunene i Sør- og Midt-Helgeland utført i 1979-80, viser at gårdshauger også opptrer i disse områdene. Gårdshauger er også kjent i Trøndelag f.eks. på Uthaug, Ørland og Vik, Flatanger (Farbregd 1980, s.78). Ved registreringene i 1979-80 ble 13 gårdshauger registrert (se tabell 1 og fig.1). Tallet må tas med forbehold, da alle gårdshaugene enda ikke er kontrollert.

Tabell 1. Antall registrerte gårdshauger pr. ØK-registrert kommune i 1979-80 på Sør- og Midt-Helgeland.

Kommune	Antall registrerte gårdshauger.
Nesna	1
Leirfjord	4
Dønna	6
Vevelstad	1
Herøy	1
Sum	13

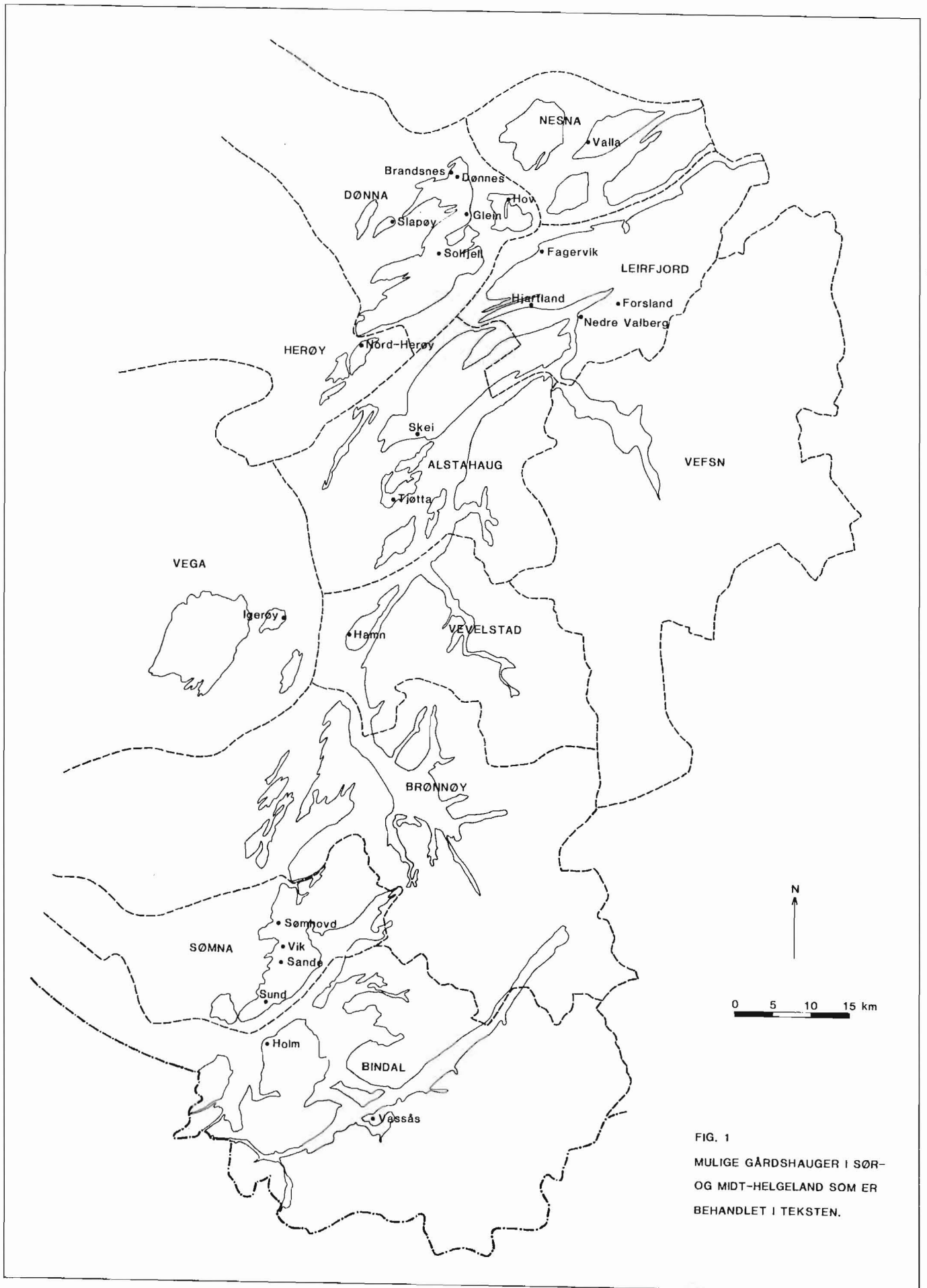


FIG. 1
MULIGE GÅRDSHAUGER I SØR-
OG MIDT-HELGELAND SOM ER
BEHANDLET I TEKSTEN.

Det er ikke helt problemfritt å identifisere en gårdshaug. Betegnelsen gårdshaug gir forventninger om en synlig haug. Imidlertid er det ofte en ikke kan se noen haug i terrenget eller noen klar avgrensing av gårdshaugen. Det gjelder de fleste av gårdshaugene registrert i 1979-80 i Sør-og Midt-Helgeland. Betegnelsen gårdshaug kan ut ifra dette synspunkt sees som noe missvisende.

I Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder gis en definisjon av begrepet gårdshaug: "...arkeol. betegnelse med følgende kjennetegn: et klart avgrensa areale bestående av tjukke kulturlag, inneholdende bygningsrester og avfall fra gårdsbebyggelse på samme sted gjennom flere århundrer ...kulturlagenes tykkelse er jevnt over fra en til to m..." (Bertelsen 1977,s.188).

Ved registreringene i 1979-80 ble det tatt utgangspunkt i at kulturlagene måtte være (eller en gang ha vært) minst 1 m tykke for å gi et fornminne betegnelsen gårdshaug, hvis da forholdene ellers støttet muligheten for at det kunne være en gårdshaug.

Et problem ved registrering av gårdshauger er fellestunene, dvs. den plass gårdens bruk hadde før utskifting. Det å skille gårdshauger og fellestun fra hverandre er ofte vanskelig. Også fellestunene kan antas å ha flere lag med bygningsrester og avfall fra gårdsbebyggelse gjennom flere århundrer. Dette synes i prinsipp å være samme fenomen som gårdshaugene, da disse antas å representere en normal nordnorsk gårdsform (Bertelsen 1979b,s.16). Det er imidlertid en del usikkerheter i denne tolkningen. Forskjellen mellom fellestun og gårdshaug synes fremst å sees i forskjellen mellom kulturlagenes tykkelse og i dateringen. Kulturlagsakkumulasjonene i gårdshaugene starter i jernalder/ middelalder (op.cit.s.16). De seneste gårdshaugdannelsene synes imidlertid å ha startet på 1600-tallet (Holm-Olsen 1979,s.92f). Fellestunene hører til nyere tid, men fellestunet er jo ofte den plass der tunet har vært plassert over så lang tid at en kommer tilbake til middelalderen eller enda lenger tilbake. Kulturlagsakkumulasjonene i gårdshaugene fortsetter også ofte inn i nyere tid. Det sted gårdens hus sto før utskifting og kanskje enda noen hus står, kan da utgjøre gårdshaugens øverste del. Her synes det således å være en del uklarheter, når det gjelder å skille de to begrepene fra hverandre.

Arkeologen H.Egenæs Lund har ved sine mange befaringer på Helgeland på 1950-og 60-tallene vært oppmerksom på gammeltun/gammelgårder (fellestun) og gårdshauger. Han skiller imidlertid ikke klart mellom de to kategoriene. Det er også ofte vanskelig å skille ut gårdshaugene ut ifra Lunds opplysninger.

Lund har i årene 1954-56 registrert gammeltun og gammelgårder på Sør-Sømna. På fig. 2 er disse avmerket. Fire (Sømhovd, Sande, Vik og Sund) kan ut ifra opplysninger gitt av Lund i innberetninger i Topografisk arkiv, muligens betraktes som gårdshauger.

Sømhovd er den mest sikre gårdshaugen. Her angir Lund at det er 1,5-2 m tykke kulturlag. Området er vel 40x50 m stort. Fellestunet lå her til siste halvpart av forrige århundre. I gårdshaugen er det funnet en del mynter fra 1800-tallet. Noen oppgis av Lund å være fra 1700-tallet.

Gammelgården på Sande har vel 1/2 m tykt kulturlag ovenpå fjellgrunn. Den oppfyller således ikke kravet om 1 m's tykkelse på kulturlaget for å være en gårdshaug. Lund gir her imidlertid en interessant opplysning (innb. 1956, Topografisk arkiv). Han har observert at kulturlagene i gårdshauger som ligger på fjellgrunn ikke kommer opp til en større tykkelse enn 1/2 m. Hvor stor vekt en skal legge ved denne opplysningen er usikkert, men den kan gjøre antagelsen at gammelgården på Sande er en gårdshaug mer sannsynlig.

Gammeltunene på Vik og Sund er noe spesielle da det på eller i nærheten av disse, er observert kirketufter fra middelalder. På Vik har Lund registrert en kirketuft fra middelalder på selve gammelgården, mens han på Sund har registrert en kirketuft fra middelalder i kanten av gammeltunet. På Sund angir Lund (udatert innb. Topografisk arkiv) at det er funnet de vanlige ting dvs. kritt-piper m.v., som en finner i gamle gårdshauger. Tuftene i gammelgårdsområdet var ennå delvis synlige ved Lunds besøk. Sannsynligvis dreier det seg om gårdshauger både på Vik og Sund uten at det kan sies med sikkerhet. På både Vik og Sund er det graver fra jernalderen. Gårdsnavnene (usammensatte naturnavn i ubestemt form) tyder på tradisjon tilbake til jernalderen (Olsen 1978, s.188ff).

Utskillelsen av disse fire som mulige gårdshauger betyr ikke at andre av de gammeltunene som Lund angir på fig.2 ikke er gårdshauger. Opplysningene om disse er imidlertid altfor mangelfulle for at en her skal forsøke seg på en tolkning. Her har en imidlertid mulighet til å undersøke forholdet mellom gårdshaug og fellestun innenfor et relativt begrenset område ved hjelp av Lunds registreringer. Punktundersøkelser i området skulle kunne bidra til å kaste lys over gårdshaugfenomenet. En skulle her ha gode muligheter til å studere gårdsøkonomi over lange tidsrom. Det er gode relasjonsmuligheter i jernalderen, da det i området finnes mange fornminner fra denne tidsperiode. Fellestunene gir gode relasjonspunkter mot nyere tid.

Tunet på Tjøtta gård i Alstahaug kommune er trolig en gårdshaug (se fig.1) (Wik 1980,s.36f, se også den topografisk-arkeologiske registreringen for Økonomisk Kartverk i Alstahaug 1978,s.213f, der gårdshaugen omtales som tunet på Tjøtta gård.) H.E.Lund gjorde undersøkelser i tunet på 1950-tallet og fant da 2 m tykke kulturlag med bl.a. bygningsrester. Han fant imidlertid ikke noe som kunne dateres til forhistorisk tid. Men på tunet dukker det stadig opp gjenstander fra middelalderen.

På Skei i Alstahaug er en gårdshaug (se fig.1) med 1,5-2 m tykke kulturlag (innb.ved H.E.Lund 1958, Topografisk arkiv, se også den topografisk-arkeologiske registreringen for Økonomisk Kartverk i Alstahaug 1978,s.43f, der gårdshaugen omtales som funnlokalitet). Gårdshaugen er etter Lunds opplysning ca. 25x40 m i utstrekning. Forskjellige funn er gjort i gårdshaugen bl.a. en underligger til en kvernstein, økseblad fra vikingetiden og bruddstykker av klebersteinskar.

På Igerøy, Vega, er det kjent en gårdshaug (se fig.1) (innb. ved Gaustad 1973, Topografisk arkiv, Farbregd 1980,s78). Kulturlaget her var vel 80 cm tykt. Fellestunet lå her inntil 1869. En rekke funn fra middelalder og nyere tid er kommet fram fra gårdshaugen. Blant funnene utmerker seg et dorgesøkke med runeinnskrift fra middelalderen.

I Bindal er det kjent en gårdshaug ved Vassås kirke (se fig.1) (innb.

ved Jondell 1980, Topografisk arkiv). I en skjæring kunne en her se tre tydelige brannlag med bl.a. trerester. Gårdshaugen er ca. 40 m i diam. og ca. 1-2 m høy.

På Holm, også Bindal, (se fig. 1), gir Lund opplysninger om en gårdshaug eller gammelgård. Men opplysningene her er altfor mangelfulle til at en ut ifra disse kan si at det er en gårdshaug her. Muligheten synes i hvert fall å være til stede.

En gjennomgang av Topografisk arkiv kombinert med registrering i marken vil gjøre antallet kjente gårdshauger på Sør-og Midt-Helgeland langt større. Disse som er tatt med i denne lille presentasjonen, må kun sees som et lite utvalg. Men som nevnt er det imidlertid en del problemer med identifiseringen av gårdshaugene. Det er imidlertid klart at en i gårdshaugene på Sør-og Midt-Helgeland har et stort materiale som hittil ikke er utnyttet i forskningen, men som vil få stor betydning i studiet av gårdsøkonomien i middelalder og også i jernalder.

LITTERATUR.

Alstahaug 1978. Alstahaug bind I, topografisk-arkeologisk registrering 1977: Funn og fornminner i Nordland (søndre del) I. Trondheim.

Bertelsen, R. 1977. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bind XXI, s.188. Oslo.

1979a. Farm Mounds in North Norway, A Review of Recent Research. Norwegian Archaeological Review, Vol.12. No. 1.1979.

1979b. Gårdshaugene i Nord-Norge. Kommentar til de siste 15 års forskningsvirksomhet. Univ. i Tromsø. Institutt for samfunnsvitenskap. Stensilserie B-historie. Nr. 12.

Farbregd, O. 1980. Arkeologi nordafjells. Noen resultat, synspunkt og funn fra seinare år. Årbok for Trøndelag 1980. Tr.heim.

- Fladby, R. & Sandnes, J. (red.) 1979. På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studie av tidlig norsk bosettingshistorie Norsk lokalhistorisk institutt.
- Holm-Olsen, I. M. 1979. Gårdshaugsstratigrafi. En diskusjon med utgangspunkt i Helgøy-prosjektets undersøkelser. Se Fladby, R. & Sandnes, J. (red.).
- Olsen, M. 1978. Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst. Opptrykk av 1. utgave utgitt i 1926 av Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A. Forelesninger, nr. IXa.
- Stamsø Munch, G. 1966. Gårdshauger i Nord-Norge. Viking 1966. Oslo.
- Wik, B. 1980. Tunanlegget på Tjøtta - en økonomisk og demografisk miljøstudie. Upubl. mag. art. avh. Univ. i Oslo.

R A P P O R T
ARKEOLOGISK SERIE

1973

1. Løken, Trond: Utgravning av gravrøyser på Gullvik, Rømmen, Bjugn, Sør-Trøndelag.
2. Alterskjær, Kurt: Øvre Orkla 1973. Kvikne, Tynset, Hedmark. Arkeologisk forprosjekt.
3. Alterskjær, Kurt: Åbjøra 1973. Bindal, Nordland. Arkeologisk forprosjekt.
4. Alterskjær, Kurt: Øvre Glomma 1973. Røros, Sør-Trøndelag. Arkeologisk forprosjekt.
5. Jonsson, Birgitta: Utgravning av gravrøys på Ytre Midsund, Møre og Romsdal.
6. Jonsson, Birgitta: Utgravning av skadet gravhaug på Nedre Fisknes, Steinkjer, Nord-Trøndelag.
7. Jonsson, Birgitta: Undersøkelse av skjelettgrav etc. på Skei, Dønna, Nordland.

1974

1. Farbregd, Oddmund: To nordtrønderske båtgraver. Lø, Steinkjer 1969. Haug, Verdal 1970.
2. Bruen Olsen, Asle: Utgravning av gravhaug på Hynne, Levanger, Nord-Trøndelag.
3. Farbregd, O., Marstrander, S., Torgersen, J.: Bronsealders skjelettfunn på Sund, Inderøy, Nord-Trøndelag, på bakgrunn av andre bronsealdersfunn.
4. Pettersen, Kristian: Kartlegging av fornminneområde på Hesstun, Vevelstad, Nordland.
5. Alterskjær, Kurt: Ulvåvassdraget 1974. Rauma, Møre og Romsdal. Arkeologisk forprosjekt.
6. Alterskjær, Kurt: Mohalsen 1974. Vega, Nordland. Utgravning av steinalderboplass.
7. Løken, Trond: Utgravning på gravfelt ved Løvik, Aukra, Møre og Romsdal.
8. Bakka, E. og Gaustad F.: Helleristningsundersøkelser i Beitstad, Steinkjer, Nord-Trøndelag.

1975

1. Pettersen, Kristian: Utgravning av steinalderlokaliteter på Stabblandet, Tustna, Møre og Romsdal.
2. Alterskjær, K. og Pettersen, K.: Utgravning av steinalderlokalitet på Ulset, Tingvoll, Møre og Romsdal.

1976

1. Pettersen, K., Scheen, R.: Fortsatte utgravninger på gravfeltet ved Ingridsteinen, Løvik, Møre og Romsdal.

1977

1. Farbregd, Oddmund: Utgraving av romartids gravhaug på Kvello, Verdal, Nord-Trøndelag 1969-70.

1978

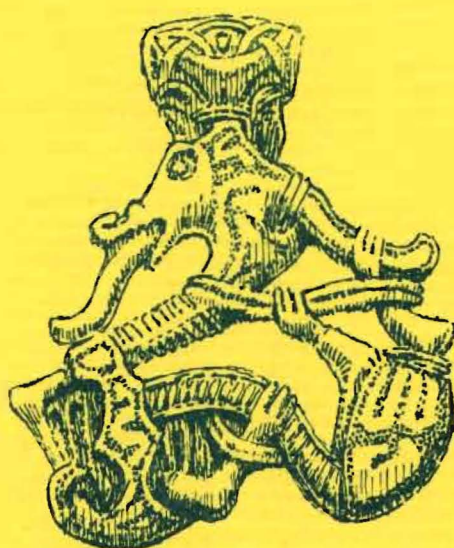
1. Alsvik, Anne Stalsberg: Skjelettgrav fra 4.årh. e.Kr. på Tommeide, Tomma, Nordland.

1980

1. Wik, Birgitta: Båtgrav fra vikingtid, Fagertun av Hesstun, Vevelstad, Nordland.

1981

1. Alsvik, E., Sognnes, K., Stalsberg, A.: Kulturhistoriske undersøkelser ved Store Kvern fjellvatn, Selbu, Sør-Trøndelag 1978.
2. Sognnes, Kalle: Helleristningsundersøkelser i Trøndelag 1979 og 1980.



ISBN 82-7126-243-2.

ISSN 0332-8546